

ISSN 1303-3387

Kutadgubılığ

FELSEFE - BİLİM ARAŞTIRMALARI

18

EKİM 2010

Ş. TEOMAN DURALI

Türkezinin Felsefe-Bilim Sözlüğü

"İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ 110 YAŞINDA"

AYRIBASIM

TÜRKCENİN FELSEFE – BİLİM SÖZLÜĞÜ

Ş. Teoman Duralı

Dil

Ar lisân; F zebân; Y hē glōtta, hē idiōma (ἰδίωμα); L&I lingua; Fr langue; Isp lingua; Ing language; Alm Sprache; Fel taal; D sprog; R yazık

(1) Dil, bildirişmenin başta gelen mensûbu olup belli bir topluma mahsûs özgül ses işaretleriyle yürütülen insanlararası ilişkinin bir çeşididir. Her nice, insanla birlikte dünyada belirmişse de, bireylerdisi oluşumu ve bireylerarası ilinti ile ilgi kurma kabiliyetini temîn eden ve topluma vucut veren bireyleri aşan dil, sıkı kurallı yapısıyla doğa yasalılığını andırır. Bundan dolayı tek tek kişilerin meydâna getirdikleri sunî bildirişme sistemleri karşısında bir toplumun doğal dilinden bahsolenur.

Dil, haber ile bilgi aktarma aracı olmaktan daha çok fazla bir şeydir. Onun sâyesinde dışarıyla, diğer dildaşlarımıza iletişim kurmanın yanında iç konuşmalarımızı da yürütürüz. Haber ile bilginin yanısıra duyu, düşünce, arzu, istek ve dilek oluşturulup ilettilir. İnsan, onunla kendini ve başkalarını uyarır. Dua eder. Dil, yalınat gündelik ihtiyaçların temininde iş gördüğü gibi, en çetrefil felsefebilim sorunlarının çözümleri ile ifâdesinde birebir görev yüklenir. En ince, rengârenk ve karmaşık duyu durumlarının izhârunda —şîir—, ve doğa ile insan manzaralarının tasvîrinde —sahne sanatları, hikâye, roman, efsâne, menkîbe v.s.— baş orunu tutar. Dil, sözlü ve yazılı güzel sanat şaheserlerinin yaratıcısıdır —belâğat ile hitâbet.

(2) Her olay yahut varolan bir yol açıcıdır. Onu karşılayan kavramın anlam kuvvesinin fiile dönüşmesine yol açar. Anlam boşandırmağa teşne olay yahut varolan bir ‘alâmet’dir (Fr signe). Bu, dilde kendisine tekâbül edenle anlamca içeriklendirilerek algı konusu kılınır. Algı konusu kılınmış ‘alâmet’, artık, ‘işaret’dir. Algılanan alâmet, ya yüz, göz ifâdesi, beden hareketleri, somut fizik olaylar, nesneler, sesler hâlinde doğrudan işaret kalmağa devâm eder ya da söze dönüşür.

Hava, su ile besin, nasıl, yaşamın omurgasını oluşturuyorlarsa, söz de, hayatın, öyle, esâsıdır. Anlam içerikli belli sesler topluluğu demek olan ‘söz’ yoluyla insanlar, edindikleri maddî ile manevî değerleri birbirlerine ileterek toplu yaşamın imkânını yaratırlar. Toplu yaşamın dışında kişinin ömür sürme imkânı yoktur. Şu durumda hayatın odağı ‘sözel’ (Fr&İng verbal) bildirişmenin vucut verdiği ‘konuşma’dır (Fr parole). Sözel bildirişme ‘sözlü’ olabileceği gibi, ‘yazılı’yla da mümkün. İnsan, yeryüzündeki varoluşu boyunca bildirişmiştir. İki yüz bin yıllık ömrünün geç döneminde, M.Ö. 3600den sonra, yazı icâd olunmuş, fakat bu, hiçbir zaman sözün yaygınlığına erişememiştir.

(3) Doğal olan ‘sözlü dil’dir. Orada her şeyden önce ses unsuru hayatı önem taşır. ‘Yazılı dil’de ‘sözlü’nün sesleri resimden türe/til/mış sembolik kotlarla, yanî harflarla temsîl olunurlar. Haddizâtında hiçbir temsîl yahut tasvîr, asıl olanı veremez. Olsa olsa yerini eğreti biçimde tutar.

Filvakî ‘doğal dil’in ‘doğallığ’ı nice ‘doğa’ yahut ‘doğadan’dır? İşte, dil felsefesinin bam teli budur. *Eflatun*, dili doğal değil de doğadanmış gibi kabul eder. Zirâ isimler (Fr substantif) —gösteren—, gösterdikleri nesneleri temsîl etmez, onlarla —gösterilenle— örtüşürler —bkz: “*Kratilos*”, III.&IV. Kurânda da *Allah*, Hz *Adem* ile meleklerle her şeyin teker teker adı ile ismini öğretip sonra hem onu, hem onları öğretiklerinden sığaya çeker. Hz *Adem* başarır. Zirâ meleklerin tersine o, sözlerin manâsına, demekki ‘varlık özü’ne vâkıftır —bkz: *Bakara*(2)/31. Zamanе dilbilimcilerse, söz ile işaret ettiği nesne arasında doğal uygunluğun bulunduğuna katyen inanmamaktadırlar. Nitekim İspanyol dilbilimci Enrique *Bernardez*, “dil” diyor “keyfi bir kotlama düzenidir. Başka deyişle o, söz ve cümle gibi birtakım unsurlar tarafından biçimlenmiştir. Bahse konu unsurlar, gösterdikleri, işaret ettikleri gerçeklikteki nesnelerle uzaktan yakından akrabâlıkları bulunmamakla birlikte, bağlantıyı insan zihni kurar.”¹

(4) [a] Beşer topluma doğar. İlk karşılaştığı dil olup bu, bildirişme dediğimiz, bireylerarası iletişimini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kişinin, duygulanmaları ile düşünmelerini kendine bildirmesini —iç hasbihâl ($Y \rightarrow Fr$ monologue)— temîn eder. Demekki kişinin özden akrâni dilidir. Nitekim çağdaş Alman filosofu Martin *Heidegger* (1889 – 1976) dili, varlığın evi, yuvası² kâlmıştır. İnsanın ömür boyu konuştuğu ‘özlü arkadaş dili’, anadilidir.³ ‘Ana’, aslında ‘anne’ demekse de, ‘anadil’ konusunda ‘ana~’, ‘asıl’, ‘esâs’ anlamına gelmektedir. İmdi ‘anadil’ ile annedilini⁴ karıştırmamalı. Annedili, adı üstünde, annenin anadilidir. İkisi çoğu kere örtüşür. Lâkin çakışmadıkları da oluyor. Kişinin anadili, diyelim ki, Kazakça, annediliyse Rusça, olabilir.

¹ Enrique *Bernardez*: “*¿Que son las Lenguas?*”, 19.s; Alianza, Madrit, 2001.

² “Sprache ist das Haus des Seins” —“Holzwege” (GA 5), 310.s.

³ Ar luğat evveliye; F zebâni bûmî F (نابز یهودب); Y idia glotta; Fr langue principale; İng native tongue; Alm Heimatsprache, Landessprache; Fel landstaal; D nationalsprog; R natsional’ni yazık (национальный язык), radnoi yazık (родной язык)

⁴ Ar luğat umm (أم لغة); F zebâni mâderî (نابز عردام); Y enkhōrios glotta (εγχωριος γλωττα); L&İ lingua materna; Fr langue maternelle; Isp lengua materna; İng mother tongue; Alm Muttersprache; Fel moedertaal; D modersmål; R prayazık

[b] Bir ülkede halk çoğunluğunun konuştuğu, kullandığı baş bildirişme aracı ‘millî anadil’dir.⁵ Birey, içine doğduğu toplumun anadilini, başta annesi olmak üzere yakın çevresinden öğrenip edinir. Kişiliğinin cevher mesâbesinde özelliği olur. Anadil dışında herhangi biri, nice iyi bilirse bilsin, kişiye ‘yabancı dil’dir (İng alien language).

[c] Devletin ana öğretim–öğrenim, yargı ile yazışma bildirişim aracı, ‘resmî dil’idir.⁶ Devletin ‘resmî dil’i’ ülkenin ‘millî anadili’yle her zaman örtüşmeyebilir. Örnek: Cezayir, Fransız idâresindeyken resmî dili Fransızca, buna karşılık anadili Arapça ile Berber dili ve bunun lehçeleriydi. Ayrıca, bireyin anadili, devlet ile ülkenin resmî ve millî ana dil/ler/inden farklı olabilir.

(5) Konuşma sözlerle olur. Söz,⁷ anlam yüklü bir sesler öbeğidir. Ses, iskelet yahut çerçeveyken, anlam içeriği düşüncedir. Öyleyse söz, seslendirilerek dile getirilen düşüncedir. Peki, dil olmayaydı, düşünülemeyecekti? Baskın ihtimâlle, düşünülemeyecekti. İnsandan gayrı canlılar âleminde duyanlar/hissedenler var; düşünün yok. Evet, evrim merdiveninin üst basamaklarındaki türlere mensûp bireyler duyarlar. Artı, düşünmeyi andırır duyulardan ve hattâ duygulardan dahî bahsolanabilir. Bu yüzden de zaman zaman hayvanın düşündüğünü sanırız. Gelgelelim dildiği⁸ varlık olarak hayvan dille bağlantılı duygulanmaz. O, olsa olsa bir duyumlayan⁹ canlıdır. Duygu, duyuyla doğrudan olanın yanında dolaylı biçimde de bağlantılıdır. Dille ilintilendiğinde dile getirilir şekele girer yahut getirilir. Duygu, dile getirildiği ölçüde kaçınılmazcasına düşünmeyeyle iç içelesir. Sözgeçili yürüken bir nesneye yahut eşyâya çarptınız. Çarptığınız, bedeninizde etki yaratır. Bedene etki edenin husule getirdiği ‘duyu’dur. Duyu, ya hoşa gider, ya acı verir ya da ne haz, ne acı meydana getirir. Haz, acı, acıma, kıskanma, utanma, çekinme, korkma, cesâret, hoşgörme, öfkelenme, nefret, irkilme, iğrenme, cezbolunma çeşidinden hâller, ‘duygu’dur. Duygu dile getirilmeyebilir. Bu durumda duyulan, ‘duygu’ merhâlesinde kalır. Buna karşılık duyulanı “ah, başımı çarptım; şakağım acıyor!” şeklinde izhâr ettiğimiz ifâde, ‘duygulanma’nın, ‘düşünme’yle bağlaştığını gösterir. Duygunun uyanmasıçın doğrudan fizik etkiye marûz kalmak zorunlu değil. Anılar ile çağrımlar duygulandırılabilir. Bunları kişi, ister kendine —içleştirilmiş dil (Fr langue intérieurisée)—, ister başkasına —dışlaştırılmış dil (langue extérieurisée)— ifâde edebilir.

Sırasıyla ‘etki’ fizik, ‘duyu’ fizyolojik, ‘duygulanma/duygu’ psikolojik–estetik, ‘duygulanma–düşünme’ ittifâkiysa ‘zihinsel–dilsel’dir (mental–linguistique). Hayvanda duyu ile dildiği duygu söz konusudur. Onda düşünmeye bağlanmış duygulanmadan bahsedemeyiz. Fil susadı, diyelim. Pınar, zihninde kavram tarzında değil de resim şeklinde canlanır; “susadım, şunca fersah ötede kaynak olmalı, oraya

⁵ Ar luğat kavmiyye(t); F zebân-i mellî; Fr langue nationale; İng national language; Alm Landessprache

⁶ Ar luğat resmiyye(t); Fr langue officielle; İng official language; Alm Staatssprache

⁷ ET sav; Ar kelime (كلمة); F goftâr (رَوْفَرْ), sahn (نَصْ)، vâje (فَوْجَهْ); Y hē leksis (λέξις); L verbum; Fr mot; İ parola; Isp palabra; İng word; Alm Wort; Fel woord; D ord; R slavo (слово)

⁸ Ar gayr luğaviyye(t); İng non-linguistic; Alm nichtsprachlich

⁹ Ar&F hassâs (حسّاس); İng sentient; Alm empfindungsfähig

varır, kana kana içерim” demez, diyemez. Duygusu onu oraya sevkeder. Nefste yahut ruhta uyanıveren duygular, ‘sezgi’dir. Bunu düşünerek zihnimizde biçimlediğimizde ‘düşünce’ye tahvil ederiz. Bu, bir aklî-zihni/intellektüel edimdir (Lactus). Dilbilimin Albert Einstein’ı (1879 – 1955) Yahudî asılı Amerikalı Avram Noam Chomsky (1928 –) dillerden değil, dilden bahsedilmesi gerektiğini bildirir. İnsan dimâğı–beyni dil istidâdi–imkânı taşır. Diller, beynin taşıdığı istidâdin çeşitlenmiş dışavurumudurlar. Her dil, Chomsky’ye bakılırsa, beşer türüne mahsûs bir ilkaslı mantıktan kaynaklanmış özel–özgül mantık tarafından düzenlenir. Büttün bu özel–özgül mantıklara dilbilgisi denir, o ana menbadan kaynaklanıp bessendiklerinden, birbirlerine biçimsel–matematik kotlarla çevrilebilinirler. Tabii, dillerin birbirlerine çevrilebilinir kesiti, salt biçimsel cihetleri olan cümle yapılarıdır. Buna karşılık dili taşıyıp kullanan toplumun tarihî müktesebatı ile ruhunu barındıran sözler, çevrilememeyip olsa olsa tercüme olunabilirler. Bu yüzden dilden atılan her söyle toplum ruhunun bir bölümünü gömülü gider.¹⁰ Günümüzde kullanılmadığından, eşyâyla birlikte ‘mangal’ sözü de anılmaz olmuştur. Onun çağrıtırdığı hayâller de toptan unutulmağa terkoulunmuşlardır. Nedir, nasıl bir şeydir ‘mangal’? Kara kış; dışında kar buz; camlar buğulu; ahşab evde odanın ortasında odun kömürünün hafif çatırdışıyla bedenleri ve ruhları ısıtan üstü işlemeli o mahût madenî nesnenin etrafında toplaşmış aile yahut akrabâ efrâdi; çoluk çocuğu ve dahî yaşını başını almışlara Muhammediyeden parçalar kîraat eden okuması olan ak sakallı dede yahut başörtülü nine...

Dil biçimleri, öncelikle de sözler, alabildigine psiko-sosyo-kültürel yük taşıyor olmaları, kişinin, anadiline bir başkasını eklemesini olağanüstü derecede müşkil kılar. En zor öğrenilen konular arasında ecnebi dil başı çekmektedir. Yeni dil, apayrı bir zihniyet ile mantığı berâberinde getirir. Biri hakkında ‘falanca dile anadili mesâbesinde vâkıf’ dendiginde, karşımıza iki sık çıkmaktadır: Kişiimiz, ya falanca dili artık, anadilinden iyi biliyor, demekki anadiller yer değiştirmiş görünyor ya da ne anadiline ne de onun kadar iyi bildiği sanılan yabancı dile vâkıf. Öteki dili nice sıklıkla kullanırsa kullansın, insanın, gece gündüz duyduğu, düşündüğü, hesap yapıp saydığı ve hattâ şairse, şiir insâa ettiği, anadilidir. Evet, samimî duygular çağlayanı durumundaki şiir, bilinen dillerden hangisinde ifâdesini buluyorsa, o, kişiye esâstır, asıldır. Şiir bir duyu renkleri cünbüşü olup ifâdeye kavuştuğu sırada üstünde düşünülüp taşınılamaz. Kaba insâası bi’kere tamamlanınca, tabii ki, orası burası onarılıp değişikliğe uğratılabilir.

(6) Buraya dek söylediğimizi toparlayarak özetlersek; dil, insana mahsûs bildirişme türü iletişim sistemidir. Bildirişme, dili, bu da lehçeler ile şiveleri kapsar. Anlaşılabilirliği bulunmakla birlikte, dilin, telâffuzunda ve dilbilgisindeki ufak tefek fark gösteren unsurları barındıran kesimleri lehçelerdir. Buna karşılık sözlerin, yôrelere, bölgelere göre değişen söyleşî farklılıklarını şivedir. Meselâ

¹⁰ Alman filosof Arthur Schopenhauer (1788 – 1860): “Nitekim dili bir sözden yoksun kılmak, milletin düşüncesini bir kavramdan etmek demektir” — “Irâde ve Tasavvur olarak Dünya”: “Über die Sprache um ein Wort ärmer machen heißt das Denken der Nation um einen Begriff ärmer machen” — “Die Welt als Wille und Vorstellung”, Zweiter Band, Zum ersten Buch, zweite Hälfte, Kapitel 12).

Osmanlı ile Azerî Türkceleri lehçeyken, Trakya ile Karadeniz Türkceleri arasında şive farkı bulunur.

Lehçeler,¹¹ belli bir dilin, şivelerse belirli bir lehcenin çeşitleridir. Dil yapısı ile biçim itibâriyle canlıyı andırır. Onun da şimdisi, canlıdaki gibi, oluşma ile gelişme süreci incelendiğinde anlaşılır. Belirli kaynak dil¹² yersekilleri, coğrafya, çağ, savaş, göç gibi etkenlerin etkisiyle ilkin şivelere, bilâhare lehçe ile müstakil yavru dillere (Alm Tochtersprachen) ayrılır. Dillerin şivelere, lehçe ile yeni yavru dillere ayırım evrimini, dünyaya geldikten sonra çocuğun gelişim evrelerinde bile izleyebiliriz.¹³ Başta çocuk, bütün yaşama ve kültür olaylarında olduğu üzere, dilde de ‘boş ak levha’

(L tabula rasa) konumundadır. Bu evredeki çocuk, Latincede *infantus*, Türkçe karşılığıyla, ‘bala’dır.

Çocuk, sözleri peyderpey olağan uygulamadaki dilden tamamıyla farklı tarzda telâffuz edecek: Ağız yahut şive. Bunlar, birbirlerine dil mantığının, yanî dilbilgisi kuralları uyarınca bağlanmaz, dolayısıyla cümle kurulmaz. Sonuçta onu annesi yahut yerini tutan kişi dışında kimse anlayamaz. Zamanla olağan uygulamadaki dildekinden değişik bir cümle kuruluşuya karşılaşırız: Lehçe. Benzeri süreci, yukarıda da belirtildiği üzere, *Pijin* (Pidgin) ile *Kreolde* (Creol) de görüldüğü gibi, olağan uygulamadaki dilin lehçeleşme ile yeni dillere ayırım süreçlerinde tanık oluyoruz. Daha ilginci, sürecin geçmişte nasıl vukûu bulduğu, elde metni bulunan Sanskritceden Hintce–Orduca, Pencapca, Peştunca, Keşmirce, Belucî, Gucaratî çeşidinden çağdaş Hint dilleri ile Avam Latincesinden Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Katalanca, Portekizce, Romencenin oluşumunda görmek kabildir. Bunların dışında ilk kaynak dil, çoğunlukla, yakın yahut uzak elân yaşamakta olan akrabâ dillerin karşılaştırılmasıyla inşâa olunmaktadır. Böylece varsayılı (Fr hypothétique) bir dil ortaya konmaktadır. Meselâ Hunca, yaşayan Türk ve hattâ Altay dillerinin mukâyesesiyle elde edildiği sanılmaktadır.

Lehçeleri inceleyip araştıran, dilbilimin kollarından lehçebilimdir (Fr dialectologie). Lehçeler, edebiyat taşıyıcısı ve yazısı bulunan belli bir ‘merkez dil’in (İng standard language), genellikle yazılmayan kolları yahut uzantılarıdır. Coğu kere dil ile lehçeyi ayırtetmek müşkildir. Zor da olsa, anlaşılırlığın bulunduğu düzlemede lehçe farkından bahsedilmesi gerekirken siyâsi ve/ya psişik etkenlerin zorlamasıyla diller arasında ayırım söz konusu olur. Osmanlı yahut Türkiye ile Azerî Türkceleri; Kazak ile Kırgız Türkceleri; Sırpça, Hırvatça, Boşnakça; Bulgarca ile Makedonca; Danca, İsveçce, eski ve yeni Norveççeler; Hintce ile Orduca arasındaki durum böyledir. Buna karşılık Arap millî birlik ile bütünlüğünün muhâfazası kaygılarıyla aslında aralarında anlaşılabilirlik kalmamış Maşrik ile Mağrib Arapçaları lehçe addolunmaktadır. Benzeri sorun, akrabâ —

¹¹ Ar&F lehçe; Y hē glōssa (γλῶσσα), hē dialektos (διάλεκτος); L dialectus; Fr dialecte; İ dialetto; Isp dialecto, hablas; İng dialect; Alm Mundart; Fel streektaal; D landskabsmål; R dialekt

¹² Alm ursprüngliche Sprache

¹³ Bkz: Jean Piaget (1896 – 1980): “Çocukta dil ile Düşünce” (“Le Langage et la pensée chez l’enfant”); Delachaux et Niestlé, Paris, 1923.

Batı İranî—diller olan Kürtce ile Zazaca için de söz konusudur. Kürtce konuşanlar açısından Zazaca Kürtcenin lehçesiyken, Zazalara göre başlıbasına dildir. Gelgelelim dilbilim kıstasları uyarınca ikinci husus doğrudur.¹⁴

(7) Günümüzde altı bin dilin kullanımında olduğu sanılmaktadır. Bunlar Çince örneğinde gördüğümüz gibi bir milyar üç yüz milyon insanın kullandıklarından son birkaç kişinin konuşabildiği dillere¹⁵ dek uzanan bir olay söz konusudur. Son konuşanı 1905te ölmüş Fanny Cochrane Smith (d: 1834) olan yerli Tasmanya dili ile İznik Hacıosman köyünden Tevfik Esenç begin (d: 1904) 1992deki vefatıyla ortadan kalkan Kuzey batı Kafkasyanın Adige dillerinden İbihcada görüldüğü gibi, günümüzde diller, kavmî–siyâsî baskılar, gelişmiş haberleşme ile iletişim imkânları karşısında hızla ortadan kalkmakta, sayıları azalmaktadır. Dünya, başta İngilizce olmak üzere, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca, Rusça, Almanca, Arapça, Çince, Japonca, Malayca, Hintçe-Orduca, Tamilce, Farsça gibi birkaç dilin tekeline terkoulunmuş gözükmektedir. Her ölen dilin girdabında eşsiz bir kültür–irfân mirâsı da sulara gömülüp gitmektedir.

Dilin ilkeli yoktur. İlk önceki dil (Fr langue primordiale) nasıldı, neye benzerdi? Bu konuda ne dense, kurmacadır, yalandır. Geçmiş ‘şimdi ve burada’ tarzında tekrar inşâa etmenin varlıkca (Fr ontologiquement) imkânı ihtimâlı yok. Dil, duyu ile düşüncelerine tercüman olduğu toplumun doğal çevresi ile medeniyet —görgü, görenek, gelenek, âdet, anane, örf yahut ahlâk, hâl, hareket tavırları, sanat, zanaat yahut fen, itikât yahut din, yeme, içme alışkanlıkları, saygı ile sevgi izhâr kuralları, cinsî münâsebet tarzları, ahbab, akrabâ, arkadaş, eş dost ilişkileri — seviyesi ve şartlarını yansıtır. Yabancı iklim ile coğrafya çevresi, bitki örtüsü, hayvan ile maden varlığı dilde mütekâbillerini bulamazlar. Topluma yabancı ortam ile çevreye ait unsurların, belirli anadilde karşılık bulmamaları tabîî olup

¹⁴ İddayı kanıtlar nitelikte birkaç örnek:

Türkçe: <u>Güzel</u>	<u>kan</u>	<u>getirmek</u>	<u>erkekkardeş</u>	<u>gelmek</u>	<u>bağırmak</u>	<u>kız, kizevlât</u>
Zazaca: Rind	goyni	ardene	bira	amayene	tari	çena
Kürtçe: Cûwan	xwîn	anîn,hênan,awîrdin/hawîrdin	bira	hatîn	tarî	keç/kîj/kenîş/dot
Türkçe: <u>Gün yapmak, etmek</u>	<u>kapı</u>	<u>göz</u>	<u>baba, ata</u>	<u>anne</u>		
Zazaca: Roce	kerdene	çeber	çim	pi	maye	
Kürtçe: Roje/roze roj		kirin/kirdin	/derî	çav/çaw	bav/bawk/piya	dayik, mak
Türkçe: <u>Yıl</u>	<u>erkek</u>	<u>uç</u>	<u>su</u>		<u>evet/ hayır</u>	
Zazaca: Serre	merd	hire	owe		ya / né	
Kürtçe: Sal	mêr, piyaw	sê	aw		erê (bale) (a)	/ na

¹⁵ Yirminci yüzyılın sonlarında dillerin %11 buluğunun konuşanı —600 dil— yüz elli; %30'ununki binden; %60'ının kiyise 10.000den azdır. Bir dilin yaşayagitmesiçin en az 10.000 kullananı olmalı. 2000lerin başlarında yeryüzündeki dillerin %59.4ü —yaklaşık 3.564 dil— 10.000den az konuşanı/kullananı var. 21. yüzyılda bunların yarısından çoğu —konuşanı 1000nin altına düşecek 1.860 dil— ortadan kalkacağa benzer. Örnek: 34 adet Kafkas dilinden her birinin konuşanı ortalama 20; 34 adet Türk dilinden —Türk dillerinin %36'sı— her birinin konuşanı ortalama 14; Amerika kıtasındaki dokuz adet Oto-pame ile Popoloca dillerinden her birinin konuşanı ortalama 2 kişidir. Sonuc olarak 10.000den az konuşanı bulunan dillerin kıtalara göre dağılımına bakarsak; Avrasyada 1.150 dilin 556 (oran: %48.0); Afrikada 1.997 dilin 832 (%41.0); Amerikada 780 dilin 570 (73.0); Okyanusyada 2.026 dilin 1.590 (%78.0); toplama gelince, 5.953 dilin 3.548 (oran: %59.6) konuşanı var —bkz: Juan Carlos Moreno Cabrera: "El Universo de las Lenguas", 25. – 29.syflı; Nueva Biblioteca de Erudicion y Ciríctica, Editorial Castalia, Madrid, 2003.

bu, onun yoksul ve yetersiz kaldığını asla söylemez. Anadilini kullanan toplum — boy, kavim, millet — yaşama çemberlerini nice genişletirse, onu oluşturan bireylerin, genelde, görgüsü ve yaşama ufku onca genişler. Sonuçta o belirli toplumun dili sözdağırı bakımından soyutlaşır, zenginleşip renklenir, dilbilgisi cihetinden karmaşıklaşıp kuvvetlenir. Zengin sözdağılarını hâvî diller, hatırı sayılır bir edebiyat geliştirirken kavram haznesi nice yüklü olursa, felsefe-bilim taşıma imkânı da onca artar. Kavram haznesi asgarî derecede kalmış dillerin yanında bunu azamî raddeye çıkarmış olanlar dahî var. İlkine örnek Amerika yerlilerinden Çeroki dilidir. Burada görülen, soyutlayarak düşünme raddesinin düşük seviyede kalıyor olmasıdır. Başka bir ifâdeyle, doğal ortamları ile yaşama düzenleri arasındaki ‘duvar’ın dilce, biçimsel mantıkla düşünen toplumlara oranla, son derece ince kalması hususudur. Nihâyet, akılyürütmenin başta gelen şartı soyutlamadır. Çeroki ve benzeri dillerde akılyürütmeye yatkın soyutlamaya elverişli bir yapıyla karşılaşmıyoruz. Sözgeliçi Çeroki dilinde, genellemenin şartı, fiillerin çoğu masdardan yoksundur. Sâdece tek tek edimlerin birebir fiil karşılıkları var. Yaşanan da zâten böyledir; yanî edimlerle yaşıyoruz. ‘Yıkamak’ yahut ‘yıkınmak’ diye bir şeyi yaşamıyoruz. ‘Yıkanmam!’, ‘Ya ne yaparım?’ ‘Bir tarafımı yahut bir şeyi yıkarım.’ Nitekim Çeroki dilinde ‘yíkanıyorum’ (‘kutuvo’), ‘başımı yıkıyorum’ (‘külestula’), ‘yüzümü yıkıyorum’ (‘kukusivo’) var. Sonra; ‘birinin başını yıkıyorum’ (‘tsestula’), ‘birinin yüzünü yıkıyorum’ (‘tsékusvo’), ‘ellerimi/ ayaklarımı yıkıyorum’ (‘takusula’), ‘çamaşırılarımı yıkıyorum’ (‘takunkela’), ‘bulaşık yıkıyorum’ (‘takutega’), ‘çocuk yıkıyorum’ (‘tsejuvu’), ‘et yıkıyorum’ (‘kovela’)... Bu durumu Amerikalı insan araştırmacısı (Fr anthropologue) *Hewitt*, “*Anthropologist*” dergisinde 1893de (398. sayı) basılmış çalışmasında “ilkel, tek tek ağaçlardan ormanı göremez” şeklinde tavsîf etmiştir.¹⁶ Çeroki türü dillerde biçimsel mantığa yatkın akılyürütmelerde bulunulamayacağı âşikârdır. Akılyürütmenin başlıca yolu, çıkarım yapmaktır. Çıkarımlanan terimler, nice soyutsalar, onca sağlamdırılar. Oysa daha ‘yıkınmak’ çeşidinden harciâlem bir genellemeyi bulundurmayan bir dilde nasıl çıkarım yapılabilir? Basit bir örnekle söz konusu duruma biraz daha açıklık getirelim:

“Bütün insanlar yıkanırlar;
Ben de insanım;

öyleyse, yıkanırım.”

“Başımı yıkıyorum;
çocuk yıkıyorum

öyleyse: ... ?”

Yine sözünü ettiğimiz çeşitli dillerde, genelde en soyut birimler olarak görülen sayılar bile, somutla bağlarını gevsetememişlerdir. Adlarını işaret ettikleri nesneye göre değiştirirler. Örnek: A.B.D. Kıızılderili dillerinden *Kvakiatl* ile *Tsimoşi* (Tsimoshian). 1905te son konuşanı Fanny Cochrane Smith'in ölümüyle ortadan kalkan Tasmanya dillerinden —on iki adet— bazısında ikiye dek sayılabiliniyordu: ‘Bir’: ‘Marra(wa)’, ‘iki’: ‘p'a(wa)’. ‘İki’ye herhâlde ‘bir’ler ekle-

¹⁶ Bkz: (Danimarkalı dilbilimci) Jens Otto Harry Jespersen (1860 – 1943): “*Language; its Nature, Development and Origin*”, 430.s. George Allen& Unwin, Londra, 1922 ayrıca bkz: “*On the lack of abstract and general terms in savage languages.*”

nerek öteki sayılar elde edilebiliniyordu.¹⁷ Güney Afrikanın Khoisan çitlatmalı (İng click-language) dillerinden //Xekwi de ikiye dek sayar: ‘||ka’, ‘||ku’.¹⁸ Günümüzde yaşamayan Kuzey Kafkas dillerinden Ibihcada ‘bir’den ‘on’a dek sayılar: za (bir), t'q^oa (iki), sa (üç), p't^e (dört), shx^æe (beş), f^c (altı), bl^c (yedi), g^oa (sekiz), bg^æe (dokuz), zh^{oe} (on). Adıgecede: z^e, t^{oe}, she, pl^e, tf^c, x^æ, bL^e, y^e, bg^æ^{oc}, ps^e¹⁹

(8) Dilbilim sınıflamalarının dışında da diller, (1) ölü (Sümerce, Sanskritce, Yunanca); (2) yaşayan ve yaygın —(a) bölgesel (Arapça, Farsca, Osmanlı Türkçesi, Malayca, Rusça), (b) kalabalık nufuslu (Çince); (c) evrensel (İngilizce, İspanyolca, Portekizce)—; (3) yaşayıp da yaygın olmayan (Rumca, Sırpca, Lehçe, Moğolca); (4) üstün kültür (Japonca, İtalyanca ile Almanca) ve (5) cihânsümûl klasik (doğudan batıya: Çince, Sanskritce, Pali, Farsca, Arapça, İbranca, Yunanca, Latince, Fransızca) alelumûm tarzda sınıflanırlar.

Sözünü ettiğimiz sınıflardan klasik dil, eski ve evrensel sanat değeri olağanüstü yüksek edebiyatı bulunup önemli dinî ile dindişi metin barındıran, bundan dolayı da anadili olduğu toplumun dışındaki tarafından dahî itibâr edilen dildir. “Çince kaynaklara başvurmaksızın bir Japonun hani neredeyse edebî cümle kuramadığını; Hint menseli Burkancılık (İng Buddhism) nedeniyle Sanskritce ile Pali'nin Siyamlı, Burmalı ile Kamboçyalı üstündeki etkisini; okullarımızdan kaldırırsak da Batıda kullandığımız sözlerde Yunanca ile Latince nin damgasını tesbit ettikce, erken dönemlerin Çin kültürünün de Burkancı ile Akdeniz medeniyetlerinin de, tarihte tuttuğu yer hakkında iyi bir fikir edinebiliriz. Kültür taşıyıcılığı bâbından olağanüstü önem taşır beş adet dilden bahsedebiliriz. Bunlar Çince, Sanskritce, Arapça, Yunanca ile Latincedir. Onlarla karşılaştırıldıkta İbranca ile Fransızca dahî ikinci sıraya düşerler.”²⁰ Bu cümleden olmak üzere, klasik dil, uzun süre boyu geniş çaplı etki yaratmış, yapıcı ile biçimce alabildiğine işlenmiş, sözdağırı bakımından da kalburüstü zenginleşmiş ve belli bir medeniyetin dili olmuştur. O belli medeniyet²¹ şemsiyesi altında yer edinmiş kültürlerin dillerini her yönden etkileyip belirlerler. İslâm medeniyeti dairesinde nefes alıp veren Türkliğin dili Türkçe Arapcanın —ve daha düşük mikyâsta Farscanın— renkleriyle bezenmişti. Bir medeniyetten bir başkasına geçişin en şaşmaz belirtisi dilde, öncelikle onun sözdağırasında husule gelen kırılmadır. Dil, özellikle de onun sözdağırı medeniyet hâfızasıdır. Dili mi değiştirdiniz, maşeri hâfızayı dumûra uğrattınız. Medeniyet de öldü. Ağaca cansuyu neyse, medeniyete

¹⁷ Bkz: “Science Language”, düzenleyen: Michael Covington ile Marc Rosenfelder, 2002 — www.zompist.com/lang_faq.html

¹⁸ Bkz: Alman Yahudisi Amerikalı dilbilimci-insanaraştırmacı Edward Sapir (1884 – 1939): “Language and Environment”, 239.s, “American Anthropologist”, 14. sayı, 226. – 242. syflr, 1912; yeni baskı: “Selected writings of Edward Sapir in language, culture and personality”, 89. – 103. syflr, yayımlayan: David G Mandelbaum; University of California Press Berkeley, 1949.

¹⁹ Bkz: “Zompist.com”

²⁰ Edward Sapir (1884 – 1939): “Language/An Introduction to the Study of Speech”, 207.s; Harcourt Brace, New York, 1921.

²¹ Çince Çin, Sanskritce Hint, Yunanca Eskiçağ Ege, Latince Ortaçağ Hristiyan, Arapça İslâm, Fransızca Yeniçağ dindişi Avrupa medeniyetinin dilidir.

maşerî hâfızanın taşıyıcısı dil de öyledir.

Klasik ile yaygın diller, farklı kategoriler olup bunların birbirleriyle karıştırılmaması gereklidir. Klasikleşmemiş yaygın diller, gelip geçicidir. Buna karşılık klasik dil süresiz olup çağdaşındır.

Çağlara göre medeniyet dönemleri ve yaygın klasikleşmiş diller söylece sıralanabilirler:

Yazılı İlkçağ Batı Asyası: Sümerce (M.Ö. 26. – 23. yy); Mısırca (M.Ö. 20. – M.S. 4.yy); Babilce–Akatça (M.Ö. 20 – 16.yy); İbranca (7. – 6. yy); Aramca (M.Ö. 4. – M.S. 5. yy).

İlkçağ Doğu Asyası: Çince (M.Ö. 5. yy – Milâdî yüzyillara deðin).

İlkçağ Güney Asyası: Sanskritce–Pali (M.Ö. 4. yüzyıldan itibâren).

Eskiçağ Ege medeniyeti —klasik dönem: Yunanca (M.Ö. 5. – M.S. 4.yy).

Eskiçağ ile Ortaçağ Avrupası: Latince (M.Ö. 1. – M.S. 17. yy).

Erken Yeniçağ Avrasyası: Osmanlı Türkcesi (M.S. 15. – 20. yy).

Yeniçağ Avrupası: Fransızca (13. yydan itibâren), Almanca, İngilizce, Rusça, İspanyolca, İtalyanca.

Yazısız Yeni dünya: Orta Amerika: Maya (M.S. 3. – 9. yy); Nahuatl (16. yy); K'iche (16.yy);

Güney Amerika: Keçua (16. yy); Tupi (16. – 18. yy, Amazon bölgesi).

Dil Felsefesi

Ar felsefet ul-luğat (فلسفه زبان); F felsefe-yi zebân (فیلسفة لغة); Fr philosophie de la langue; İ filosofia della lingua; Isp filosofia de la lengua; Ing philosophy of language; Alm Sprachphilosophie; Fel taalwijsbegeerte; D sproglfilosofi; R filosofiya yazika (философия языка)

(1) Eskiçağıdan beri, öncelikle de Hintte, İslâm ile Ortaçağ Hıristiyan âlemle-rinde, bilâhare Yeniçağ dindisi Avrupasında medeniyetler dile odaklanmışlardır. Eskiçağ Ege bir yana, öteki medeniyetlerde dinî metinlerin açımlanıp yorumlanması, bilginleri dile yöneltmiştir. Dilin incelenmesi, Müslümanlarca medreselerde, Hıristiyanlar tarafından manastırlarda, dindisi Yeniçağ Avrupasındaysa, üniversitelerde gerçekleştirılmıştır. Bu vesileyle Arapça, Latince ile Fransızca üstüne bol sayıda dilbilgisi yanında din metinlerinin şerh usulu ve sanatıyla birlikte dil nazâriyeleri de kaleme alınmıştır. Bu dil nazâriyeleri ile öğretileri ilahiyât ve dinle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Ortaçağ sonrası Yeniçağa birlikte dinden, ilahiyâttan bağımsız dil nazâriyeleri serdedilmeğe başlanmıştır. Onaltıncı yüzyıldan itibâren Avrupada dil, git gide önem kazanan araştırma konusu olmuştur. Dil, kendi başı-

na, göstergesiz sistemmi yoksa dış nesnelere işaret etmekle görevli yapı mı olduğu sorusu tartışılmıştır. Dilin ifâde tarzı nasıl olmalı? İngiliz filosofu Francis Bacon (1561 – 1716) ile Alman Gottfries Wilhelm Leibniz (1646 – 1716) Avrupa dillerinin, Çinin ‘fikiryazı’sını ($Y \rightarrow Fr$ idéogramme) yahut Mısırın ‘kutsal-yazı’sını (hiéroglyphe) benimsemesi gerektiğini savunmuşlardır. İkisi de matematik yazım ($Fr \& Ing$ notation) benzeri evrensel anlaşılırlığı bulunan telâffuzu her dile göre değişip biçimsel manâda herkesce anlaşırlabilen kottlardır. Sonuçta fikiryazıyla kaleme alınmış metin, o belirli yazma vâkif, dili ne olursa olsun, herkesin anlamasına açıktır.

(2) Üç temel sorudan ‘nasıl?’ ile ‘nedен?’ felsefe-bilimin fizik, Yeniçağın deyişile bilim kesimine ilişkinden, ‘nedir?’ bilimötesi, demekki metafizik mintikasındandır. Şu durumda yalınat “dil nedir?” sorusu dilin metafiziğine aittir. Buna karşılık, “dil nasıl oluşmuştur; çalışır, iş görür?”, “genel bildirişme ile onun bir kolu olan dil arasında ne çeşit bağlar var?”, “işaret-anlam-dil”, “bildiren-bildirilen-bildiri” bağlantıları ne türdendir, nasıl işlerler sorularına cevap getirme çalısan, dilin bilimidir. Dilin bilimini gerek toptan, gerek onu kollarına, dalları ile sorun alanlarına ayırtırarak perakende ele alıp inceleyen onun felsefesidir (Fr épistémologie de la linguistique).

Yukarıdaki üç ana soruya bir tâne daha eklersek, bu da, ‘niye?’ yahut ‘nîçin?’dır. Dördüncü soru, ne yalınat klasik mekanik anlamında bilimin ne de doğrudan doğruya metafiziğin malı sayılır. O, gâyeli varolanlar dünyasıyla ilgili dir. Canlı olan insanın asıl vasfi olması itibâriyle dile dair de gâyeli ifâdeler kullanılabilir. Şu var ki dile dair dediğimizde, kastolunan, dil felsefesidir. Genelde bilimin cevâz vermediğine, tabii ki, özelde dilbilimi de gündeme almayıp tatbik sahasına sokmaz. Öyleyse: Dilbilim ile onun felsefesinde gâyeli ifâdelere genellikle yer verilmez.

(3) Dil felsefesi, Safsataclara ($Y \rightarrow Fr$ Sophistes) deðin gerisin geriye götürülebilir. Kavram araştırmacılığıyla Sokrates de (470 – 399) dil felsefesinin öncülerleri arasında zikrolunabilir. Ama bunu asıl kurumlaşan Eflâtun’dur (428 – 347). Onun, söz ile mütekâbili nesne arasında içkin, özden irtibâtin bulunup bulunmadığını irdelediği “Kratiros” ile isim – fil bağıntısını incelediği “Sofistes”ten tutunuz da cümle kuruluşunu (Y sintaksis) ele aldığı “Theaitetos”a varana dek sıkı bir dil felsefesi dokusunu ördüğünü görüyoruz. “Yorum Hakkında” başlıklı eserinde Aristoteles (384 – 322), dil felsefesini geliştirir. Haddizâtında biçimlendirilmiş mantık, dil arkalıdır. Önermelerin özellikleri ile ifâde edilişleri, özelde kategoryaları, genelde mantık kurallarını teşkil ederler. Ne var ki asıl, hakîkatin insan sâyesinde gerçeklik düzleminde izhâri demek olan metafizik alan başlibâsına dil felsefesidir. Şu hâlde metafizik ile dil felsefesi Aristoteles’te, bir bakıma, örtüşmektedirler. Bundan böyle gerek İslâm gerekse Ortaçağ Hıristiyan geleneklerinde arzîendâm edecek dili ilgilendiren — Adcılık, Kavramcılık gibi — bilcümle hatlar ile çığırlar, kâh Eflâtunî, kâh Aristotelesci renklere bürünür, yolları izlerler. Yeniçağda Alman idealismi ile romantikliği çerçevesinde dil, Johann Gottfried von Herder (1744 – 1803) ile Johann Gottlieb Fichte’de (1762 – 1814) gördüğümüz gibi, millî kimliğin baş tâci kılınmıştır. Şu var ki felsefenin ana konusu kılıp öteki sahalarından ayırtetmek suretiyle başlibâsına dil felsefesinin omurgasını yerleştiren Alman

filosof Wilhelm von Humboldt'tur (1767 – 1835). Onun “über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts” (“Dil Yapılarının Farklılığına ve Bunların İnsan Soyunun Gelişimi Üstüne Etkileri”, 1836) başlıklı eseri, Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurduğu gibi, çağımızın onde gelen iki filosofunu Alman Martin Heidegger (1889 – 1976) ile Noam Chomsky'i derinden derine etkilemiştir. Dil ile dilbilim felsefeleri ayırtedilmeksızın, Humboldt'un mezkür eseri, dili bütünlüğünde kavrayan ‘son durak’tır. Peki, eski felsefi ayırıma başvurarak merâmımızı ifâde edersek, dilin fizigi ile metafiziğini kucaklıyor. Bundan böyle, demekki çağımızda dil metafiziği ile dilin fizik nesne tarzında görülp ele alındığı dilbilimin felsefesi, buluşmamak üzere, ayrılmışlardır.

Felsefeyi geçmiş filosofların metinlerini irdelemekten ibaret gören dil felsefesi, filolojiyle hani neredeyse örtüşme raddesine varmıştır. Çözümlemeci/analitik felsefe, mantık positivciliği (İng logical positivism), mantık deneyciliği (logical empiricism), felsefi fenomenoloji ile pragmacılık çeşidinden değişik çığırla doğrudan yahut dolaylı bağlantılı olduğu görülüyor. Yine Bernhard Bolzano (1781 – 1848), Gottlob Frege (1848 – 1925), Bertrand Russell (1872 – 1970), George E. Moore (1873 – 1958), Ludwig Wittgenstein (1889 – 1951), Willard van Orman Quine (1908 – 2000) gibi farklı filosoflar onu inşâa etmişlerdir.

(4) Dil felsefesi dilbiliminkinden farklıdır. Bu yüzden yukarıda sıralanan filosofların bazıı dilbilim felsefesiyle doğrudan ilintisi yoktur. Aralarında, kimisi inkâr etse de, öyleki can düşmanı kesilseler bile, faydası yok, önünde sonunda, metafizikcidirler. Hâlbuki dilbilim, doğa bilimlerini andırır özelliğe mâlik olup positif bilimdir. Filvakî doğa bilimleri dışında tek ve deneysel ciheti ağır basan, bundan dolayı positif diye niteleyebileceğimiz, dilbilimdir. Sonuçta onun felsefesi, ‘fizik–positiv–çözümlemeli’ hatlarla çerçevelenmiş olmak zorundadır. Elbette Von Humboldt, Fransız (İsviçre) Ferdinand de Saussure (1857 – 1913), Danimarkalı Louis Hjelmslev (1899 – 1965), Amerikalı Benjamin Lee Whorf (1897 – 1941), Edward Sapir (1884 – 1939) ile Noam Chomsky gibi birtakım dilbilim filosofu, genel dil felsefesine de el atmış, demekki metafizik sorunlarla ugraşmışlardır. Bunların en başında en kesîf metafizik soruyu önlerine koymaktan kaçınmamışlardır: “Dil nedir?”, “dil ne demek?” Ne var ki onların iki ipte canbazlığa yeltenmeleri, genelde, dil ile dilbilim felsefelerini örtüştürmez; örtüştürmeyi bırakınız, buluşturmaz bile.

Dilbilgisi

Ar ‘ilm el-nahv (‘ilmennahv: علم النحو); F dustûr-e zebân (دستور زبان); Y grammatikē; L & İ grammatica; Fr grammaire; Isp gramatica; Ing grammar; Alm Sprachlehre; Fel spraakkunst; D grammik; R grammatika

(1) Dilbilgisi, belli verilmiş bir dilin örgütleniş ilkelerinin, kuralları ile yasalarının tümü tamamıdır. Çeşitli parçalardan meydana gelir: Dilin sesbirimlerinin ($Y \rightarrow Fr$ phonèmes) kendilerini, aralarındaki bağlantıları ile görev alanlarının tesbitiyle uğraşan ‘sesbilim’ (Fr phonologie); telâffuz özellikleri ile kurallarını inceleyen ‘sesbilgisi’ (phonétique); söz yapıları ile oluşumlarını irdeleyen ‘sözbirim’leri (lexèmes); sözlerin birbirleriyle ilintilenmelerini, giderek cümle kuruluşlarını ele alan ‘sözdizimi’; isim, sıfat, zamir, fiil, isim-fiil, edat, bağlaç ... gibi ‘biçimbirimler’ (morphèmes).

Dilbilgisi, belli bir dilin mantığıdır. Öncelikle ‘üretici dilbilim’de (linguistique générative) dilbilgisi, söz konusu dilde tek tek seslerin keyfi biçimde biraraya gelip anlam ifâde etmeleri, başka bir deyişle olmuş ses toplulukları ile bunların içerdikleri anlamlar arasında bağlantılar ve onların işleyişi tasvîr olunur. Nihâyet bahse konu tasvîrlerden meydana getirilmiş yapılar anlaşılp açıklanmağa gayret edilir.

(2) Düşünüşün, dil yetisi doğrultusunda yürüdüğü kanısı binlerce yıldır zihinleri birinciye ait kuralların ikincide ifâdelerini buldukları inanışına sevketmiştir. Böylece düşünme sürecine ilişkin kuralların, dilbilgisinde göründüğü görüşü zihinlerde yer etmiştir. Oldum olası her dilin dilbilgisi müstebit kuralçı olup kullananlarını bunları uygulamağa mecbur kılar. Bütün bir toplumun ortak malı dil, bildirişerek anlaşmanın başta gelen aracı olup kullanım işleyişi keyfi olamaz. Dilin kuralsız, gelişigüzel kullanımını, toplumunu bildirişmezlige, sonunda yeğin bir kargaşaaya sürüükler. Bundan dolayı uygulanmasını şart koştuğu sıkı sıkıya belirlenmiş kurallara bağlı kullanılır. Dilbilgisi kurallılığı, düzgün konuşmayı, sözleri gerek konuşmadada gerekse yazda yerli yerinde kullanmayı, doğru cümle kurmayı sağlar. Düşünme ile dil öylesine iç içe girmiş ki, birincinin kuralları ikincide aranmıştır. Çok geniş tutulmuş dil kuralları ile unsurlarından klasik —Aristotelesci— mantık inşâa olunup gerçekliğin haritası kategoryaların yardımıyla çizilmiştir. Yeniçağ filosof bilimadamları düşünme kurallılığının dil unsurlarını aştığı savıyla yeni mantığı bunlardan bağımsızca inşâa etmeye çalışmışlardır. Nitekim çağlar boyunca yeni ve çok farklı diller öğrenildikçe kurallar ile unsurların nice değişken oldukları gözden kaçmamıştır. Filvakî Amerika kızilderili dillerinden *Hopide* geçmiş, şimdiki ile gelecek zamanlar ayırtedilmezler. Zenci Afrika dillerinden *eve* dilinde Hint-Avrupa dillerinin ‘varolmak’ına (L esse) karşılık oluşturabilecek beş adet fiil vardır.

Başvuru kaynakları:

“Diccionario de Lingüística”; Alianza, Madrit, 1998

Dilbilim

Ar ‘ilm el-lugat (اللغة علم) ; (زبان شناسی) F zebânsenâsî ; Fr linguistique ; İ linguistica ; Isp lingüistica ; Ing linguistics ; Alm Sprachwissenschaft ; Fel taalkunde ; D sprogvidenskab ; R yazikoznaniye (языкознание)

(1) Belli bir toplumun öteden beri şimdije veya bir geçmiş döneme degen kullanageldigine ‘doğal dil’ denir. ‘Yapma dil’in aksine doğal olanın biçimini, kuruluşu ile yapısını; kısacası insana mahsûs bir olay olan dili bütün girdisi çıktısiyla inceleyen dilbilimdir.

Kullanım açısından dilbilim alanı üç sınıfa ayrılabilir:

- (a) Yatay (*synchronique*) dilbilime karşı dikey (*diachronique*) dilbilim;
- (b) Teorik dilbilime karşı uygulanır dilbilim (*appliqué*)

Ufak-boyut (*microlinguistique*) karşı büyük-boyut dilbilim (*macrolinguistique*)

(2) Belirli bir zaman diliminde dilin kullanımının tasviri, yatay dilbilim olmasına karşılık onun geçmiş kullanımlarının açıklanması, dikey dilbilimdir. Dikeyde söz dağarında, yapı ile biçimde dilin geçirmiş olduğu değişimeler ile dönüşümler ortaya çıkarılır. Ondokuzuncu yüzyılda başlayan dilin bilimsel incelenişinde sıklet noktası geçmişteki durumlar olmuştur. Diller karşılaştırılarak aralarındaki benzerlikler ile farklar tesbit edilmeğe ve bunların sebepleri hem teorik usullerle masabaşında hem de sahada çözümlemeli yöntemle açıklanmağa çalışılmıştır. Söz konusu benzerlikler ile farklar, araştırmacıları ziyâdesiyle uğraşmış muammalar olarak Yirminci yüzyıla sarkmışlardır. Öncelikle Charles Darwin’ın ortaya koyduğu görüşün esâs alınmasıyla dil, evrim yasalarına tâbi kılınmıştır.

Fiziğin yanısıra, dil, zihnин yansısı olduğu kanâatiyla, üstünde en fazla durulmuş olan bir araştırma alanıdır. Bu cümleden olmak üzere, antropoloji, etnoloji, arkeoloji ve hattâ psikoloji türünden insan merkezli araştırma–inceleme sahalarıyla sıkı işbirlikleri kurulmuştur. Teorik çalışmalar, çoğu kere dil felsefesiyle iç içe olma özelliğini taşırlar.

Bir yandan dilin genel yapısına ilişkin bir teorinin inşâası öbür taraftan da dillerin genel teorik sistem çerçevesinde teşrihi teorik dilbilimin gâyesi olmuştur. Koyulmuş teorik temellerden hareketle başta dillerin öğretilmesi cihetinden uyugulamalara geçilmiştir. Ufak-boyut ile büyük-boyut dilbilimlerinden henüz tam oturmuş, belirginleşmiş anlamları olmamakla birlikte, ufak-boyut dilbilim, bahse konu bilimin sınırlarıyla yetinir. İmdi dilbilim, nasıl iş görür, nesneleri nedir, dil, insanda doğuştanmı yoksa kültür verisi olup öğrenilerek mi edinilir; dil ile öteki bildirişme türleri arasında farklar nelerdir; dil ile lehçe arasında sınır nasıl tayin olunur ... soruları ufak-boyut dilbilimin kapsamından sayabiliriz. Filvakî ufak-boyut dilbilim, salt dilbilimden başkası değildir. Buna karşılık büyük-boyut dilbilim, dilbilimin, kendini çevreleyen ruh dilbilimi (*psycholinguistique*), toplumsal dilbilimi (*sociolinguistique*), antropolojik dilbilimi (*linguistique anthropologique*), lehçebilim (*dialectologie*), matematik dilbilim (*linguistique mathématique*), uslupculuk (*stylistique*) çeşidinden araştırma–inceleme alanlarıyla alışverişini ele alır.

Her ne kadar insan fizyolojik ile anatomik onşartları hâiz dünyaya geliyorsa da, dil, ortalama iki yaşıdan itibâren öğrenilerek edinilir ve bütün insanlara şâmil

bir olaydır. Dil, kendini beyân edinceye deðin insan²² hayvan özellikleri ağır basan bir canlıdır, yanî þeþer.

Genel dilbilim, dili belirleyen þu üç kolla iş görür: (1) Sesbilgisi (phonologie), (2) biçimbilgisi (morphologie), cümlebilgisi (syntax). Dilbilgisi, alışlagelmiş bağlamda, biçimbilgisi ile cümlebilgisini yanında toplar.

Dil araştırmalarının dilbilimöncesi (prélinguistique) evrelerini yukarıda ele aldığımızdan bunları burada tekrarlamıyoruz. Dilbilim, Ferdinand de Saussure'ün (1857 – 1913) anıtlık eseri “*Cours de linguistique générale*”le (“*Genel Dilbilim Dersleri*”, 1916) başlatılır. Ama ondan daha önce Alman dilbilimcisi Franz Bopp'u (1791 – 1867) anmak gerekir. Onun çığır açıcı eseri “*Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Schaprache*” (Yunancayla, Latinceyle, Farsca ile Germen dilleriyle Karþılaştırılarak Sanskrit Dilinin Fiil Çekim Düzeni Hakkında”) 1816da Frankfurt'ta yayımlanmıştır. Bundan böyle diller, biyoloji ile antropolojide olduğu üzere, ‘genetik’²³ kümelendirme yoluyla sınıflandırılır olmuşlardır. Antropoloji öylesine baskın ki, dil sınıflamaları kavim yahut ırklarla ilgili olanlarla karıştırılmış. Meselâ Sâmî dilleri diye bir öbek varolmasına var, ama ırkı yahut kavmi diye bir şey yok. Bu hususta yapılan yanlışlar, ihtilâller ile savaşlara fikri anlamda zemîn oluşturmuştur. Yanılıgı nereden kaynaklanıyor? Belli bir dil, belirli bir boyaya, buduna/kavme mahsûs sanıldı. Sözkonusu bütün Hint-Avrupa dillerinin varsayılı atası Arî dilini konuşanlar, mantıkça o adla anılan kavme mensûb bulunmaları. Aynı şey Samî dillerini konuşanlar için de söz olmalıdır. Belki gerçekten de başlarda hâl böyledi, ancak, çağımızda dil ile kavmiyetin karıştırılması sap ile samanınıkini andırır. Kısacası; dil kümeleri, öbekleri, aileleri ile âlemleri antropolojide geçen ırk yahut kavim öbeklendirmelerine delâlet etmez.

Dilleri karşılaştırarak öbeklendirme, aralarındaki benzerlikler yahut farklılıkların sebeplerini irdeleme Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına deðin sürmüştür. Bu iş, bir yandan dilbilgilerinin karşılaşırılmalarıyla yürütülürken, öbür taraftan metin çözümlemeleri ile yorumları yoluyla da becerilmiştir. Şu durumda dilbilgisi ile filoloji çalışmaları el ele yürümüþ, değerli edebiyat araştırma ürünleri bu meyânda ortaya çıkmıştır. Akrabâ dillerde yahut bir dilin kendi tarihî akışında sesler hangi sâiklerle değişime uğramışlardır? Söz konusu etkenleri belli kurallara bağlananın yolu yordamı var mı? Ferdinand de Saussure'le dillerarası karşılaştırmalardan dilin yapica çözümlenisine geçilmiştir. Saussure, evvelâmda bilimadami olduğundan, ‘nasıl’ ile ‘neden’ sorularına cevap bulma çabasını göstermiş olup metafizik soru ‘nedir’ e raþbet etmemiþtir. Daha başka bir anlatı-

²² henüz dillenmemiş çocuk, ‘bala’ (L infantus)

²³ Biyolojiden apartılmış ‘genetik’ istilâhi, dilbilimde belli diller arasındaki yakın yahut uzak akrabâlığı ifâde eder. Tabii, dilbilimde söz konusu olan maddî, fizik-kimya, molekül zemînine dayalı fizyolojik değil, insan-kültür olayıdır. Ortak bir atadilden türediği bilinen yahut —çoğunlukla— sanılan dillerin birbirlerine yakın yahut uzak akrabâdlar. Böylelikle genetik sınıflamaya tâbî tuturlar. Genetiðin yanında bir ikinci sınıflama çeşidi daha var: Biçimbilimsel (morphologique)

sla, işleyişe ve olayların olmalarını tetikleyen nedenleri soruşturmakla yetinip dilin özünü, tabiatını sorgulamamıştır.

Dilbilim, *Saussure*'e göre ‘işaretlerbilimi’yle birlikte ‘bildirişme’ye/‘lisan’ a vucut verir. Bu yeni bilimin içleminde iki kesim yer alır: Biri sistem olan dil, ötekisiyse sistemin kullanımı, ‘konuşma’dır. Dil sistemli yapı olması itibarıyle aklın türevidir. Düşünmeye aracılık edip onun verimi düşüncenin ifadesini sağlar.

Dili sistemli yapı olarak gören *Saussure*’cü dilbilim durağandır (statique). Dili durağan görmeyen Yirminci yüzyılın onde gelen Yahudî asıllı ABDli dilbilim filosofu Noam Chomskydir (1928 –). Bir benzetmeyle Chomsky'nin demek istedğini açıklamağı deneyelim: İnsan soyuna ortak genel mantık hazinesi, bundan da toplumlara dağı/tı/lan paylar var. Genel mantığa Chomsky, “evrensel dilbilgisi” diyor. Her toplumun diline düşen hisse ‘özel dilbilgisi’dir. İnsan soyuna ortak varsaydığımız genel mantık kurgu dahî olsa, dilbilgileri varolan gerçekliklerdir. Her biri değiirmense, bunu döndüren su ortak bir pinardan kaynaklanmaktadır. Demekki her dilin dilbilgisi ortak genel mantığın birer türevidir: Üreticilik (générativisme). Bu, böyle olmasa, diyor Chomsky, kişi anadilinden gayrisini öğrenemezdi.

Rastgelinmiş nice dil varsa, şu özelliği kaçınılmazcasına taşır: İsim, fiil ve ses değeri. Her üç unsur birbirine dönüşme yetisini taşır: Dönüşümcülük (transformationisme). İmdi isimden isim, isimden fiil, fiilden fiil, fiilden isim ... türə/tili/r. Buradan hareketle cümlenin kurulmasıyla dil yetkin bir yapı hâlini alıyor. Ancak yapı, *Saussure*'ün düşündüğü gibi, durağan olmayıp Chomsky'de devingendir. Neden? Az önce anladığımız üzere, aklın koyduğu kurallar çerçevesinde —akılçılık— unsurlar birbirlerinden türer, biçimler de birbirlerine dönüşürler de ondan. Şu durumda dilin öz mantığı dimâğa (İng mind) gömülü yetidir (L potentia innata): Zihincilik (mentalisme). Filvâkî gerek *Saussure* gerekse Chomsky dili özerk ve tecrid olmuş yapı şeklinde telâkkî etmişlerdir. Yirminci yüzyıl sonlarında dili sosyoloji ve psiko-lojiyle ilintilendiren bir akım ortaya çıkmıştır: Görevgörürlük (fonctionalisme). Görevgörür akımdan yana olanlar, dili geniş bir uygulama alanında —uygulamacılık (pragmatisme)— mütâlea etmişlerdir. Üreticilik ile görevgörürlük günümüz dilbilimi belirleyen çığırlar olup dilin doğasına eğilmişlerdir. Bu bağlamda Jean Piaget (1896 – 1980) ile Noam Chomsky'nin yaptıkları üzere, dilin meydana gelişî ile gelişmesini çوغون yetişme çağları boyunca dil edinme (Fr acquisition de la langue) serüveninin gözlemlenmesi yoluyla tesbit Yirminci yüzyılın gözde yöntemlerindendir. Filhakika çوغون, gerek cümle kuruluşunda (syntaxe) gerekse telâffuzda istemeyerek, gayrihiyyârî yaptığı değişikliklere bakarak dikey dilbilimci, öz kaynak dilden çeşitli etkenlerin tetiklemesiyle farklı lehçelerin nasıl ortaya çıkışmış olabileceğini

(3) Sistem olarak dilin incelenip biçimleştirimesinde dilbilim şu aşamaları dikkate alır:

a) Sesbilim (Fr phonologie): Dilde geçen sesbirimlerini (phonème) inceler.

b) Sesbilgisi (phonétique): Tek tek sesbirimlerinin alınması (réception), eklemelesi (articulation), nakli (transport) ve benzeri konularla uğraşır; doğru seslendirisen nasıl olması gerektiğini ve belli bir sesin değişik telâffuzlarını kurala

bağlar. Yazı dilleri söylendiği gibi yazılan sescil (*phonétique*) ve söyleyiş ile yazışın, yanî imlânın tamamıyla farklı olması üzre diller iki kümeye ayrırlar. Birincisine örnek cumhuriyet Türkcesi yazı diliyken, öbürüne de Klasik (Osmanlı) Türkcesidir. Yine birinciye Malayca, Tayca, Almanca, İsveçce, Rusça, İspanyolca ile İtalyancayı, ikinci tür Farsça, Çince, Fransızca, Danca ile İngilizceyi örnek gösterebiliriz.

c) Biçimbilgisi (*morphologie*), temel anlamlı birimi, demekki biçimbirimini ve bununla birlikte sözü ve bunun oluşturulma, biçimlenme sürecini izleyen, araştıran dilbilim kolu.

ç) Cümlebilgisi (*syntaxe*): Biçimbirimler söze vucut verirken sözlerin, dilbilgisi —demekki belirli bir dilin mantık— kuralları çerçevesinde, birbirlerine bağlanmasıdan çıkan anlam ifâde eder bütünlüğün mahrecini, oluşusunu, yapısı ile biçimini cümle kuruluşu uzmanı inceleyip belirler.

d) Sözbilim (*lexicologie*): Dilde yer alan sözleri, tertiplenişleri ile anımlarını inceleyen dilbilim dalı.

e) Sözlükçülük (*lexicographie*): Sözlük hazırlama yöntemi. Üç çeşit sözlükten bahsedilebilir: Dilin öz söz dağarını sergileyerek kelimelerin anımlarını tarîf eden; öz dilden ecnebî dile ve/ya tersine, karşılıklı olarak kelimelerin karşılıklarını veren; uzmanlık konularına yahut mesleklerde tâhsîs edilmiş istilâhları/terimleri sıralayan ve anımları açıklayan sözlük.

f) Anlambilim (*sémantique*): Dil işaretlerinin anımlarına ilişkin çalışma.

g) Konuşma

Ar lafz (لفظ); F tekellom; Y lekzis (λέξις); L verbum; Fr parole; İ parola; Isp habla; İng speech; Alm Rede; Fel rede; D tale; R reç' (речь)

Dilin birey düzleminde kullanılması. *Saussure*, dilbilimi dil ile konuşma diye böülümler. Konuşma, bireyin irâdesiyle ortaya çıkar. Konuşma iki ortamda gerçekleşir: İç yahut sesaltı (Ar hitâb dâhilî; İng covert/subvocal speech; Fr discours interne; Alm inneres Sprechen; R vnutrennee progovarivanie) ile dış konuşma. İç konuşma düşünmeye birebir eşlik ederken, dış, düşünmenin verisi olarak ortaya çıkan düşüncenin ifâdesidir. Toplulukta sâdece dış konuşma yürürlüktedir. Şu durumda iç, kişinin içe dönük birey hayatıken dış konuşma toplum ortamında söz konusudur. Filvakî dış konuşmanın esâsi iç konuşmadadır. Dış konuşmanın üstün bildirişim (langage) uygulama (pratique) birimi metindir (texte).

(4) Dilbilimin en müşkil, dikkat ve ilgi çekici kolu, dikey yahut evrimsel dilbilimdir (Ar lisâniyyât tezemmuniye; Fr linguistique diachronique; Isp lingüistica diacronica; Alm diachronische/geschichtliche Sprachwissenschaft; R diakroniçeskoye yazikoznaniye).

Saussure'le birlikte ortaya çıkan ve daha ziyâde durağan yatay dilbilime (*linguistique synchronique*) karşısav mâhiyetinde devingen dilbilim anlayışı.Çoğu kere alan çalışmalarına (Ar dirâset meydâniyyet; Fr travaux pratiques; İng field research; Alm Feldforschung; R polevaja robota) dayalı

tesbitlerle belli bir dilin biçimini, yapısını, telâffuzu ile dilbilgisi kurallarını sergileyip açıklamayı derd edinmiş yatay dilbilimde belirlenenlere dilin geçmiş biçimlerinden örnek getirerek delillendirme çalışması. Canlı benzeri, dilin de evrimsel kalıtımıma (héritage évolutionnaire) tâbî olduğunu görüyoruz. Bu, ne demek? Gerçek yahut varsayılı veya kurgusal atadan gelen yahut geldiği tasavvur edilen dillerin kardeş veya akrabâ oldukları düşünülmektedir. Birinci husus, gerçek ortak atadan neşet eden kardeş diller. Bu hususun tanınmış örneğini tarihî süreçte ayırtıkları gözlemlenmiş Latin dilleridir. Bütün felsefileşmiş medeniyet dillerinde olduğu üzere, M.Ö. 350 ile M.S. 150 arasında alabildiğine genişleyen Roma devleti topraklarında resmen yürürlükte kalan Latince de, edebî (*sermo urbanus*: Şehirli yahut *sermo nobilis*: Seçkinler, soylular dili) ile avâm yahut gündelik konuşma (*sermo vulgaris*) dilleri şeklinde iki kısma ayrılmış görünür. İtalyan şairi ve filosofu *Dante Alighieri* (1265 – 1321), Erken Ortaçağ ozanlarını (Fr Troubadours de Provence) incelediği “*De Vulgari Eloquentia*” başlıklı eserinde Roma devleti döneminde Klasik edebî Latincenin tersine, bir iki bölüm pörçük parça dışında doğrudan yazılı malzemeden yoksun olduğumuz Avâmî Latinceye yer vermekle kalmayıp onun bu ikinci çeşidine ilişkin olarak ilk defâ *vulgari* (avâmî) sıfatını kullanmıştır. İşte mezkûr Avâm Latincesi²⁴ Milât öncesi dönemlerden beri geniş Roma memleketinin değişik yörelerinde farklı lehçelere ayrılmıştır. Bunlar arasında öncelik kazanan Roma devletinin merkezi bölgesi *Galyadaki* —daha sonraki Fransa— lehçe, ‘*Rustica lingua Romana*’dır. 813'te toplanan üçüncü *Tours* şurasında alınan karar gereği papazlar, vaazlarını bundan böyle geçerakca halk dillerinde verecekler. Bu cümleden olmak üzere, sâbık Roma devlet topraklarında *rustica lingua Romanada* (Roma köylü dili), dışında kalan bölgelerdeyse Germen lehçeleri veya dillerinde olacak. Bundan bir nesil sonra Avâmî Latince dahî öylesine anlaşılmıyor olmaliydi ki, Germen hükümdar *Büyük Karl'ın* (*Carlus Magnus*: 742 – 814) iki torunu *Kelkafa Karl* (Fr *Charles le Chauve*: 823 – 877) ile *Alman Lewis* (*Louis l'Allemand*: 806 – 876) arasında 842'de aktolunmuş *Straßburg* andı iki dilde, yanî *rustica lingua Romana* ile Germen dillerinden *Alamancada* kaleme alınmışlardır. *Rustica lingua Romanadaki* metin: “Pro Deo amur et pro christian poble et nostro commun salvament, d'ist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo et in ajudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradra salvar dift, in o quid il me altresi fazet, et ab Ludher nul plaid numquam prindrai, qui, meon vol, cist meon fradre Karle in damno sit” (“Tanrı ile Hıristiyanlık aşkı ve öz kurtuluşumuz uğruna bugünden tezi yok, Allah bana hikmet ve kudret vere de, kardeş nasıl korunacaksı, ben de kardeşim Karl'ı öyle koruyayım ve bu kardeşim

²⁴ Avâmî Latince gerek isimlerin aldığı hâl takıları gerekse cümle kuruluşi itibâriyle Klasikten ayrılmaktadır. Örnek cümlemiz:

Klasik Latince: “*Marcus patrī librum dat*”: “*Marcus baba/~ya/~sına kitap/~bı veriyor*” —hâl takıları eğri (italik) yazılmıştır.

Avâmî Latince: “*Marcus dat librum ad patrem*”: “*Marcus veriyor kitap/~bı baba/~ya/~sına*” —edat kullanılıyor: *ad*.

Klasik Latince: “*Marcus mihi librum patris dat*”: “*Marcus bana babasının kitabı veriyor*.”

Avâmî Latince: “*Marcus mihi dat librum de patre*. “*Marcus bana veriyor kitabı babasına ait olan*” —*de*: ait olan.

Karl'ın aleyhinde tecelli edebilecek bir antlaşmayı Lothar'la bilerek aktetmeyeyim.") Roma'dan türeme *Romanicus* eril, *Romanica* dişil.

Bu çağlarda Latince ("latine loqui") istilâhi kullanımından düşüp yerini *Romanâ* ("romanice loqui") bırakmıştır. İnkıraz bulmuş Roma devletinin topraklarında yaşayanlar Barbarca ("barbarice loqui"), yanî Latindişî dillere her hâlükârdâ adı ister Latin, ister Roman olsun, mezkûr dili yahut onun türevlerini tercih etmişlerdir.

Latinceden Latin dillerine geçiş şu güzergâhı takîb etmiştir: Edebî Latince//Avâmî Latince → Roman dili → Latin dilleri. Roman dilinden yaklaşık Ondördüncü ile Ondokuzuncu yüzyıllar arasında Akdeniz kıyılarında denizciler ile tâcirlerin kullanmış olduğu Lingua Franca da türemiştir. Bu, Latin dillerinden Fransızcadan, İtalyancadan, Katalanca ile İspanyolcadan gayrı bir de Arapcadan mebzul miktarda söz idhâl etmiştir.

Latin dilleri de eski, orta ve yeni devirler şeklinde sınıflanırlar. Bu cümleden olmak üzere, aşağı yukarı M.Ö. 200 → M.S. 400: Avâmî Latince → 500: Roman dili → 813 —Straßburg antları — 842: Eski Fransızca → Onyedinci yüzyıla deðin Orta devir Fransızcası → günümüze Çaðdaþ Fransızca. Latin dillerinden ilk standartlaşan, Yedinci yüzyıldan itibâren birlikli (unitaire) devlet yapısı bulunduran Fransaninkidir.

Roman dili, özellikle de Latin dilleri Klasik (edebî) Latinceden büyük çapta telâffuzda²⁵ söz daðarı, dilbilgisi ile cümle kuruluþu bâbında farklılaşmışlardır. Klasik Latincenin olaðan cümle kuruluþu —Türkcedeki gibi— özne (Ö) – nesne (N) – fiil (F) iken Latin dillerinde Ö – F – Ndir. Birleştirilmiş/ sentetik dillerden olan Klasik Latincede isimler hâl eki alırken bunları çözümlemeli/analitiklerden Latin dillerinin kimisi tamamıyla, Romence gibi, az bir kismiysa, önemli ölçüde kaybetmiş, edatlar onların görevlerini üstlenmişlerdir.²⁶ Klasik Latincenin mâlik olduğu fiil çekimindeki şahıs eklerini, sözgeliþi Fransızca büyük çapta kaybetmiş, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce ile Romence muhâfaza etmişlerdir. Keskin değişiklikler arasında Latincenin yoksun bulunduğu ismitarîfin (article) Latin dillerinde bulunmuşudur. Erken Hıristiyanlık dönemi dinî metinler, Yunancadadır. Latincenin tersine Yunanca ismitarîf bulunduğu üzerinden, tercümede söz konusu zaaf kendini duyurur. Bunu telâfi etmek amacıyla Latincenin işâret zamirleri ile sıfatları (eril) *ille*, (diþil) *illa*, (cinsiyetsiz) *illud*, ilkin Roman dilinde, bilâhare Latin dillerinde değişik biçimlere, İtalyancada *il*, *la*; İspanyolcada ile Katalancada

²⁵ meselâ, 'c' Latincede sâbit ses değerine sahipken Latin dillerinde sert sesli tarafından takîb olundugunda *k*, incelerdeyse, İtalyanca ile Romencede *ç*; İspanyolcada *th*; Fransızcadaysa *s*; aynı şekilde 'g', sert seslilerin önünde *g*, incelerde de İtalyanca ile Romencede *c*; İspanyolcada *kh*; Fransızcada *j*

²⁶ Klasik Latincenin isim hâl eklerinin Avâmî Latincedeki durumu —örnek isim: *Rosa* (gül)

Nominativus: <i>rosa</i>	<i>rosa</i>	—yalın hâl
Accusativus: <i>rosam</i>	<i>rosa</i>	—i hâli
Genetivus: <i>rosæ</i>	<i>rose</i>	—in hâli
Dativus: <i>rosæ</i>	<i>rose</i>	—e hâli
Ablativus: <i>rosā</i>	<i>rosa</i>	—den hâli

el, la; Portekizcede *o, a*; Fransızcada *le* (lö), *la*; Romancede kelimelerin sonuna eklenen ~*l* ile ~*aya*²⁷ dönüştürülmüştür. Belirtilen ismitarîfler tekilde eril ile dışındır. Coğullar hususunda da Latin dilleri, İtalyanın kuzeyinden geçen *La Spezia-Rimini* hattı uyarınca doğu ile batı tarzında ayrılırlar. Batıdakiler —Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Katalanca v.s.— tekil isme ~*s* çoğul takısı eklerken —İspanyolca *hombre* (erkek)→*hombres*, *mujer* (kadın)→*mujeres*—, doğudakiler —İtalyanca, Romence v.s.— tekil ismin son seslisini değiştirirler —İtalyanca *uomo* (erkek)→*uomini*, *donna* (kadın)→*donne*.

Yavru diller, yalnızca atadilden farklılaşmakla kalmayıp kendi aralarında —kardeş diller— dahî az yahut çok değişiktirler. Bunu göstermenin yolu aşağıya çıkardığımız mukâyese cetvelidir:

Latince: “(Illa) claudit semper fenestram antequam cenat.” (Okunuşu: “... klavdit ... antekvam kenat”).

Aragonca: “Ella tranca siempre *la* finestra antes *de* zenar.”

Asturca: “Ella pieslla siempre *la* ventana primeru *de* sena.”

Korsikaca: “Ella chjude sempre *u* purtellu primma *di* dsner.”

Katalanca: “Ella sempre tanca *la* finestra abans *de* sopar.”

Provans: “Le sarre toljin *la* fenetra avan *de* gouta.”

Oksitan (Occitan): “(Ela) barra totjorn *la* fenestra abans *de* sopar.”

Norman: “Lli barre tréjous *la* crouésie devaunt *de* daîner.”

Valonca: “Ele sere todi *li* finiesse divant *di* soper.”

Fransızca: “Elle ferme toujours *la* fenêtre avant *de* dîner.”

Portekizce: “(Ela) fecha sempre *a* janela antes *de* jantar.”

Portekizcenin lehçesi, Galicia dili: “(Ela) fecha sempre *a* xanela antes *de* clear.”

İspanyolca: “(Ella) siempre cerra *la* ventana antes *de* cenar.”

İtalyanca: “(Lei) chiude sempre *la* finestra prima *di* cenare.”

Venedikce: “Ela la sera sempre *la* finestra vanti *de* disnar.”

Umbriya dili: “Essa chjude sempre *la* finestra prima *de* cena.”

Milanoca: “(Le) *la* sara semper sü *la* finestra prima *de* disna.”

Napolice: “Essa nzerra sempe ‘*a* fenesta primma ‘*e* magna.”

Sicilya dili: “Idda chiudi sempri *la* finestra avanti *ca pistìa*”.

Piedmonte: “Chila *a* semper *la* fnestra dnans èd fé dnans èd siné.”

Sardunca (Sardinia): “Issa serrat semper *sa* bentana antes *de* chenare.”

Romence: “Ea încide totdeauna fereastra înaîte *de* cină.”

Romanş (İsviçrenin dördüncü resmî dili): “Ella clauda adina *la* fanestra avant ch’ella tschainia.”

Örnek cümlenin Türkcesi: “O (kadın) hep, akşam yemeğine oturmadan pencereyi kapatır.”

²⁷ Romence: *lupul* (kurt~du); *omul* (erkek~ğı)

İkinci husus; varsayılı yahut kurmaca atadan neşet ettiği düşünülen dillere gelince; bunlardan varsayılıya misâl, Türk dilleriyken, kurmacaya da Altay dil ailesini örnek gösterebiliriz.

Dil akrabâlığının en şaşmaz delili, sayı sözlerinin benzeşmesidir. İkinci de, toprak, yağmur, su, ateş, gök, yıldız, güneş gibi, yaşamıyla ilintili temel sözlerin andırışması. Türk dillerinin akrabâlığı, en az Latinler kadar bârîzdir. Ne var ki bu kardeş yahut yakın akrabâ dillerin, Latinlerde gördüğümüzün tersine, ortak bir ata dilden neşet edip tarihî ayrışma sürecini adım adım izleyemiyoruz. Bu, Türk dillerine mahsûs olmayıp da, gerek Latin gerekse Sanskritce ile Paliceden neşet etmiş Arî çağdaş Hint dilleri dışında, tekmil dil aileleriçin geçerlidir. Ne var ki Türk dillerinin ayıralığı uzun zaman aralığında öncelikle biçimce ve yapıcı hemen hemen ayırmamış olmaları. Tek değişiklikte uğrayan temel sözlerden olmayan söz dağarıdır. Türkiyatın temel sorunu Türk dillerinin ortak atasının Göktürkçe olup olmadığı. Şüphesizce o, olmalı. Onun yanında Eski Uygurca ile Kırgızcayı da sayabiliriz. Bu üçünün ortak atası kim ola? İşte bu noktada tahmin ve varsayılm sahneye çıkıyorlar. Baskın varsayılm, Eski Türkcenin, yanî Göktürkçe ile Eski Uygurcanın, *Hsiung-nudan* (Pinyin: Xiōngnú; okunuşu: Şyunğnu), demekki Huncadan geldiğini bildiriyor. Varsayımlı belgeleyecek Hunca metinlerden yoksunuz. Tek işe yarar kanıtlar, kazı bulguları ile Çinlilerin Hunlara dair kayıtlarıdır. Mezkûr metinlerde geçen Hun adlarının öz Hunca nasıl seslendirilmiş olabileceklerine ilişkin tahmin yürütütmekten gayrı imkânımız yok. Metin yoksunluğunda filolojik çalışma yapılamaz. Dilbilimin, oysa koltuk değneği filolojidir. Bu çeşit bir çalışma M.S. Sekizinci ve daha sonraki yüzyıllara tarihlenmiş Orhon ile Yenisey taş yazıtlarına dayalı Göktürkçe ve Eski Kırgızca üzerinden yürütülmektedir. Filhakika en eski döneminde, demekki Hunların kuzey ile güney diye bölünmesiyle Türkcenin kaynaklandığı ata dilde de —buna Türkiyatta Türkceöncesi (İng Pre-Turkic) demek âdettendir— ayrışma baş gösterir. Ortak ata dil, yaklaşık M.Ö. 56 ile M.S. 48 arasında ‘z – ş’ —Oğuz— ile ‘r – l’ —Ogur— dilleri şeklinde ikiye ayrılır. Kuzey Hunlular batıya göçerken ‘r – l’ Ogur dilini de berâberlerinde götürürler. İkinci bölünme Güney Hunlarda M.S. 48de baş göstermiştir. Bunlar da ilk bölünmede olduğu üzere, kuzey – güney tarzında birbirlerinden ayrılmış, Güneylilerin Kuzeylileri Moğolistanın batısına, Türkistanın batısına yönlenmişlerdir. İlk bölünmede Kuzeylilerin Batı Asya ile Doğu Avrupa —Rusya— bozkırlarına göçen ve Ogur Türkcesini kullanan Bulgar, Avar ile Hazar Türklerinden tek hayatı kalanlar Çuvaşlardır. Şu durumda günümüzde Ogur Türkcesine ilişkin tek örnek Çuvaşcadır. Ogur dışında Oğuz, Ortak Türkçe (İng Common Turkic) biçiminde adlandırılır. Sonraki Türk dilleri Ortak Türkçe'den türemişlerdir.

Türkcenin kadîm —metinöncesi (İng pre-textual)— geçmişinden itibâren varsayılı gelişim sürecini şöyle özetleyebiliriz:

Türkçeöncesi (İng Pre-Turkic)

Önchuvaş (Proto-Chuvash)

Çuvaşça

r →
l → hel
 pěr, pérre
 ikě, ikikkě
 višě, viš vişsě
 tăvată, tăvat tăvattă
 pilěk, pillěk
 ultă, ult ulttă
 şıçě, şışcě
 sakär, sakkär
 tähär, tähhär
 vună, vun vunnă
 şirěm
 vătar
 hérëks
 allă, ală, al
 utmäl
 şitměl
 sakärvunnă
 tähärvună
 şer
 ikě laşa
 pilěk kěneke
 iksémér
 ura
 tav
 yulna

Öntürkce (Proto-Turkic)

Türk dilleri (Turkic languages)

<i>z</i>	
<i>s</i>	kış
bir	
iki	
üç	
dört	
beş	
altı	
yedi	
sekiz	
dokuz	
on	
yirmi	
otuz	
kırk	
elli	
altmış	
yetmiş	
seksen	
doksan	
yüz	
iki at	
beş kitap	
ikimiz	
adak/ayak	
tav/tağ/dağ	
kalgan/kalan	

Çuvaş	Türkçe	İsim hâl çekimi
<i>кун</i> (kün)	gün	Nominativus (yalın)
<i>кунан</i> (künen)	günün	Genitivus (~in)
<i>куна</i> (küna)	güne	Obiectivus (~e)
<i>кунра</i> (künra)	günde	Locativus (~de)
<i>кунран</i> (künran)	günden	Ablativus (~den)
<i>кунпа</i> (künpa)	günle	Instrumental (~le)

Ortak Türk dillerinden Çuvaşça raddesinde olmasa bile, epeyi sapan Saka (Yakut) ile Argu'nun türevi Halaç Türkcesidir.

Ortak Türkçe şu sınıflara ayrılır:

Güney batı: Oğuz Türkcesi: Osmanlı Türkcesi, Türkmençe, Irak Türkmencesi, Mesket, Gagavuz, Azerî, Kırım Tatarcası, Peçenek, Afşar, Horasan Türkcesi...

Güney doğu: Uygur Türkcesi: Eski Uygurca (yaşamıyor), Yeni Uygurca, Sarı Uygur, Çağatayca (yaşamıyor), Özbekce, Lop, İli ...

Kuzey batı: Kıpçak Türkcesi: (A) Kıpçak–Bulgar: Tatarca, Başkirtça ...; (B) Kıpçak–Kuman: Karaçay– Balkar, Kuman (yaşamıyor), Kıpçak (yaşamıyor) ...; (C) Kazak–Nogay: Kazakca, Karakalpak ile Nogayca; Mısır Kölemenleri (Memluk) dili (yaşamıyor) ...

Kuzey doğu: Sibir Türkcesi: Türkcenin atası: Öntürkçe (Proto-Turkic; yaşamıyor), Saka (Yakut), Altay. .

Türkce dil ailesi ötesi Altay dilleri topluluğu oluyor. Buna Türk, Moğol, Tunguz, Mançu dil aileleri, Korece ile Japonca dahil. Başta, sondaneklemeli olmak üzere, cinsiyetli olmama, yer yer küçük ile büyük ses uyumlarının bulunması gibi, birtakım biçim benzerlikleri dışında bu dilleri ortak bir ata dilden türeyebileceklerine ilişkin emâre görülmemektedir. Tabii, şu husus da gözden kaçırılmamalı; belki ortak bir ata dil vardı da ayışma çok zaman önce, son buzul çağında, 110 000 ile 10 000 arası bir yererde husule gelmiş olabilir. O takdîrde de ortak ata dilini Altaycanın da ötelerinde arayabiliriz. Başka bir deyişle Altayla birlikte Ural ve hattâ, bazı dilbilimcilerin savı uyarınca, Hint-Avrupa ile Samî dillerini de topluluğumuza (Norastic) dâvet edebiliriz. Şu var ki dillerin biçimce benzeşmeleri ille genetik dil akrabâlığından neşet etmeyebilir. Dillerin genetiğin yanında biçimce de (morphologique) sınıflanırlar. Akrabâlık bağlarının bulunmadığı Afrikadaki Bantu, Hintte Dravit, Güney Amerikada Ketçuva, Kuzey Kutbunda İnuit dilleriyle birlikte Türkçe sondaneklemelilerdir.

Çağımız Türkiyâtcıları Türk dillerinin oluşma sürecini esâsta üç kısımda mütâlea etmektedirler. (i) Türkceöncesi (İng Pre-Turkic) ana kaynak — muhtemelen Hunca—; (ii) Öntürkçe (Proto-Turkic); (iii) tarihî Türk dilleri. Türkceöncesi ata dilin Hunca olması hususu varsayılm olup Öntürkçenin, yanî

Eski Türkçe	Türkçe	Azerî	Özbekce	Uygurca	Tatarca	Kazakca	Kırgızca	Altayca	Tuva	Sakha/Yakut	Çuvaşça
tokuz	dokuz	dokkuz	tokkiz	tokkuz	tuğız	toğız	toğuz	toğus	tos	toğus	täkhär
adak	ayak	ayak	oyok	ayak	ayaq	ayak	ayaq	azak	adak	atakh	ura
adak	ayak	ayak	ayak	ayak	ayak	ayak		atakh	hadak		
tag	dağ	dağ	tog	tağ	taw	taw	tō	tū	dağ	tia	tu
taglıg	dağlık	dağlık	toğlık	tağlık	tavlı	tavlı	tölü	tülü			
köy-	köy-	kənd-	kuy-	köy-/küy-	köy-	küy-	küy-	küy-			

Temel söz dağarı itibarıyla Eski Türkçe ile tarihî Türk dillerinin Karşılaştırılmasına İlişkin Cetvel

Göktürkcenin tarihî Türk dillerinin ortak atası ve bunların da kardeş oluşları gerçekliktir. Göktürkçe ile yaklaşık bin üç yüz yıl sonraki çağdaş Türkçe arasındaki fark şaşırıcı raddede azdır. Değişiklik büyük çapta sözlerde görülür. Aynı kalan sözlerse, çoğunlukla anlam değiştirmiştir. Sözgelişi “karı boltım, uluğ boltım” cümlesini ele alalım. Günümüz Türkcesinde “ihtiyar oldum, yaşılı oldum” demektir. “Karı”, günümüzde kaba dilde ‘yaşılı kadın’ demek olup evli çiftte kadın tarafına atiftir. ‘Karı – koca’da erkek tarafına gönderme yapan ‘koca’ ise, Eski Türkcede “karı” gibi, ‘ihtiyar’ anlamına gelirdi. Öyleki nadir olarak “koca” yine ‘büyük’ yahut ‘yaşılı’ anlamlarında kullanılır; örnek, ‘koca ağaç’, ‘koca adam’ —yaşını başını almış adam—, ‘koca oğlan’ —yaşını başını almış ama hâlâ çocuk görünüşlü ve ruhlu erkek. “Uluğ” da ‘büyük’ yahut ‘yaşılı’ demekti. Başka bir örneğe başvuralım: “Tanjri yarlıkkaduk için” (“Tanrı yarlıgadığı için”). Göktürkeden çağdaş Türkçeye değişme ile aşağı yukarı aynı zaman aralığında Latinceden ilk evlâdi İtalyancaya baş göstermiş başkalaşmayı kıyaslayalım: L “Carthago delenda est.” İ “Cartagine deve essere distrutta” (“Kartaca mahvedilmeli”). L “Nobis et de proelio cogitandum est.” İ “Dobbiamo riflettere sulla guerra” (“Muharebeyi de düşünmeliyiz”). L “Quot homines tot sententiæ.” İ “Tanti i pareri quanti gli uomini” (“Nice kişi onca görüş”). L “Schola magistra vitæ est.” İ “La scuola e maestra di vita” (“Okul hayatın mürşigidir.”). L “Socrates parens philosophiæ iure dici potest.” İ “Socrate può essere detto padre della filosofia a diritto” (“Sokrates’e felsefenin atası demek yerinde olur”). L Celtæ (ok: Keltay) nostra lingua Galli appellantur.” İ “Nella nostra lingua i Culti (ok: Çelti) sono chiamati Galli.” Fr “Dans notre langue les Celtes (ok: Selt) sont appelés Gaulois” (“Dilimizde Keltlere Galyalı denir”).

L “Quid tibi, Lucia? Tristis videris. Num ægrotas?” İ “Che ai (cosa a te), Lucia? Sembri triste. Forse sei malata?” (“Neyin var, Lucia? Üzgün görüneni sun. Yoksa hastamışın?”)

Huncadan öte sözümona Altaycanın ata dili olmasıysa bugünkü kurmacadır. Daha da kurmacası Altay-Ural kökdili (Alm Ursprache) olmalı. Spekulatif iddiaların sonu sınırı yok. Ural-Altay ile kadîm Sibirya (Fr paléosibérien), dolayısıyla da Amerika yerli dillerini bir şemsiye altında toplayan nazariye dedigimize güzel bir örnek teşkil edebilir. Ne var ki, ileride yeni belgelerin ışığında bugün kurmaca gibi gözüken iddia varsayıma, öyleki teoriye de tebdil olabilir.

(5) Dilbilim şu uzmanlık dallarına ayrılarak incelenir:

Anlambilim (sémantique), kullanım bilgisi (pramatique), sözbilim — kökbilimi de içerir, lehçebilim (dialectologie), toplum dilbilimi (sociolinguistique), budun (kavim) dilbilim (éthnolinguistique), ruh dilbilim (psycholinguistique), çevre dilbilim (écolinguistique).

(6) Dikeyin yanında yatay dilbilim en önemli araştırma alanlarındanandır. Mucidi Noam Chomsky olan üretici dilbilgisine dayanır. Dilbilimi yöneten temel kuralların araştırıldığı bu alan anadilin kuruluşu ile tâbî olduğu mantığı belirler. Burada konuşmaya ilişkin kullanım ile uygulama yasaları ortaya koymağa çalışılır. Bununçın anadili kullananlara başvurulur; demekki alan çalışması yapılır. Bu

cümleden olmak üzere, söyleyen – söyleme – söylenilen üçgeni kurulur. Konuşma, işaretbilim, anlambilim ile cümlebilgisi dallarıyla sıkı işbirliğindedir. Söz yahut hareket şeklinde tezâhür eden işaret ile taşıdığı anlam içeriği arasındaki ilişki zorunlumu yoksa keyfimidir sorunsal üzerinde durulur. Dil olayı bütün insanlara şâmil olmakla birlikte, toplum mensüplerine mahsûs kullanılır. Belirli topluma mensûb olmayana dil anlaşılmaz gelir. Anlaşılmaz gelen dilin öğrenilmesi zorunludur. Anadilin tersine, sonradan öğrenilen dil, biçimsel tarzda edinilir. Sonradan biçimsel tarzda edinilmiş dilin anlaşılırlığı anadil mesâbesinde olmaz. İçleştirilmemiş dilde duygulanılamaz, şakalar, nûkte ve küfür edilemez, edilenler anlaşılmaz.

(7) Nüfus itibâriyle kullanılan diller, büyük değişkenlik gösterirler. En fazla konuşulan 20 dil, yeryüzüneki dillerin %0,3nü teşkil etmelerine karşılık, insanlığın %50si tarafından kullanılırlar. En az, yanî insanların %0,10u tarafından konuşulanlar, dünya dillerinin %10udur. Bir milyondan az konuşanı bulunanlar, dünya dillerinin %95,2sidirler. Bunların çoğu da ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Dillerin eskiliğini ölçen, dilbilimin dallarından ‘dil zamansırası’ ($Y \rightarrow Fr$ glottochronologie) adı verilen araştırma alanıdır. Dil zamansırası araştırma verileri uyarınca bugün yeryüzünde geçerakca dillerin geçmişi ellî yüzyılı aşmaz.

Konuşanları itibâriyla Diller

	Dil	Anadil olarak konuşanlar	Ecnebî dil olarak konuşanlar
1	Mandarin Çincesi	874.000.000	1.052.000.000
2	Ispanyolca	358.000.000	417.000.000
3	İngilizce	341.000.000	508.000.000
4	Hintce Orduca	258.000.000 2001 nüfus sayımına göre , 181.000.000 1991 sayımına göre	487.000.000
5	Bengalca	207.000.000	211.000.000
6	Arapça	206.000.000	246.000.000 (standart dil)
7	Portekizce	176.000.000	191.000.000
8	Rusça	167.000.000	277.000.000
9	Japonca	125.000.000	126.000.000
10	Almanca	100.000.000	128.000.000
11	Korece	78.000.000	
12	Vu	77.200.000 (1984)	
13	Fransızca	77.000.000	128.000.000
14	Javaca	75.500.000 (1989)	

15	Türkçe	75.000.000	
16	Kanton/ Yue	74 000 000	
17	Telugu	69.700.000 (1997)	71.000.000
18	Marathi	68.000.000	
19	Vietnamca	68.000.000	74.000.000
20	Tamil	66.000.000	
21	İtalyanca	62.000.000	

1980 – 1990larda nüfus sayımları itibarıyla

Asya ile Afrikada 1900er —her biri dünya dillerinin %32sini teşîl eder— dil bulunmasına karşılık, Avrupa bunlardan sâdece %3'üne sahip. Amerika, 900 —%15— 900; Okyanusyaysa, 1100 dili barındırır —%18. Sayıca en fazla dil, Papua Yeni Ginede bulunurken, en az Avrupadadır. Sebep, Avrupa devlet yapılanmasına sahne olmasındanandır. Devlet, çeşitliliğe izin vermez. Geçmişte Yeni Ginede devlet inşa edilmemiş olmasından, dil çeşitliliği aşırı raddelere varmıştır.

Bellibaşlı kaynaklar:

- Jean Aitchison (1999). *Linguistics: An Introduction*, 2nd edición, London: Hodder & Stoughton.
- Ferdinand de Saussure, “*Cours de linguistique générale*, Lausanne-Paris”, Payot, 1916.
- “Ensiklopedia Bahasa Utama Dunia”; Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur/Malezya, 1998.
- Harald Haarmann: “*Weltgeschichte der Sprachen*”; C.H.Beck, Münih, 2006.
- Frederick Bodmer: “*Die Sprachen der Welt*”, İngilizceden Almancaya: Rudolf Keller; Verlag Witsch& Kiepenheuer, Köln, 1997.
- Juan Carlos Moreno Cabrera: “*El Universo de las Lenguas*”; NB EC, Madrit, 2003.
- Rafael del Moral: “*Diccionario Espasa Lenguas del Mundo*”; Espasa, Madrit, 2002.
- Theodor Lewandowski: “*Diccionario de Lingüística*”, Almancadan İspanyolcaya: Enrique Bernardez; Catedra Lingüistica, Madrit, 1995.
- “*Diccionario de Lingüística*”; Alianza, Madrit, 1998.
- Gerhard Rohles: “*Estudios sobre el Lexico Romanico*”; Gredos, Madrit, 1979.
- Helmut Lüdtke: “*Historia del Lexico Romanico*”; Gredos, Madrit, 1974.
- Eugenio Coseriu: “*Estudios de Lingüística Románica*”; Gredos, Madrit, 1977.
- Elena Barberis: “*Il Latino senza Sforzo*”; Assimil, Torino, 1966.
- Marcel Erdal: “*Old Turkic Word Formation*”, 1.cilt; Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991.
- René Giraud: “*L’Empire des Turcs Célestes*”; Adrien-Maisonneuve, Paris, 1960.

Dilbilim Felsefesi

Ar ‘ilm el-lugat el-felsefi’ (علم اللّغة الفلسفى); F felsefe-yi zebâşenâsi (فلسفهٔ زبان‌شناسی); Fr philosophie de la linguistique; I filosofia della linguistica; Ing philosophy of linguistics; Alm Philosophie der Sprachwissenschaft; F wijsbegeerte van de taalwetenschap

Her bilim felsefesinde olduğu üzere, dilbiliminkinde de de söz konusu bilimi sırtlayıp götüren kavramlar, belirlenip tarîf olunurlar. Yalınkat bilim çalışmasında sorulmayan metafizik soru, ‘nedir?’ bilim felsefesinde sık sorulanlardandır. Tarîfin yanında bilim felsefesinde dilbilimin işleyışı, yapısı ile biçimde teşrih masasına yatırılır. Bütün bu sayılıp dökülenlere el atan, artık, filosofluk pâyesine hak kazanmış özde bilişimadamıdır. Daha önce yukarılarda belirttiğimiz üzere, dil felsefesi ile dilbiliminki farklı güzergâhlarda ilerileyen sahalardır. Karıştırılmaya gelmez.

Çağımızın onde gelen dilbilim felsefecilerinden yahut filosoflarından birkaç ve başeserleri:

- Jean Aitchison: “*Linguistics: An Introduction*”; Hodder&Stoughton, Londra, 1999.
- Leonard Bloomfield: “*Language*”, University of Chicago Press. (ISBN 0-226-06067-5), *Bloomfield* (1933,1984)
- Noam Chomsky: “*Aspects of the Theory of Syntax/ Syntactic Structures/ On Language*”; 1965.
- Edward Sapir: “*Language: An introduction to the study of speech* (Gutenberg.Org)”; Harcourt, Brace, New York,
- Ferdinand de Saussure: “*Cours de linguistique générale*” ; Open Court, 1916, 1998 (ISBN 0-8126-9023-0)

Willard van Quine: “*Word and Object*”; MIT Press, (ISBN 0-262-67001-1), 1960

Çağımızın dilbilim felsefesi çığırları:

Yeni Gramerciler (Néogrammaticiens, XIX. yüzyılda)

Yapısalcılık (XX. yüzyılın ilk yarısı)

Prağ dilbilim çevresi

Kopenhag okulu (glosématique)

Amerikan dilbilim yapısalcılığı (Franz Boas, Edward Sapir, B.L. Whorf)

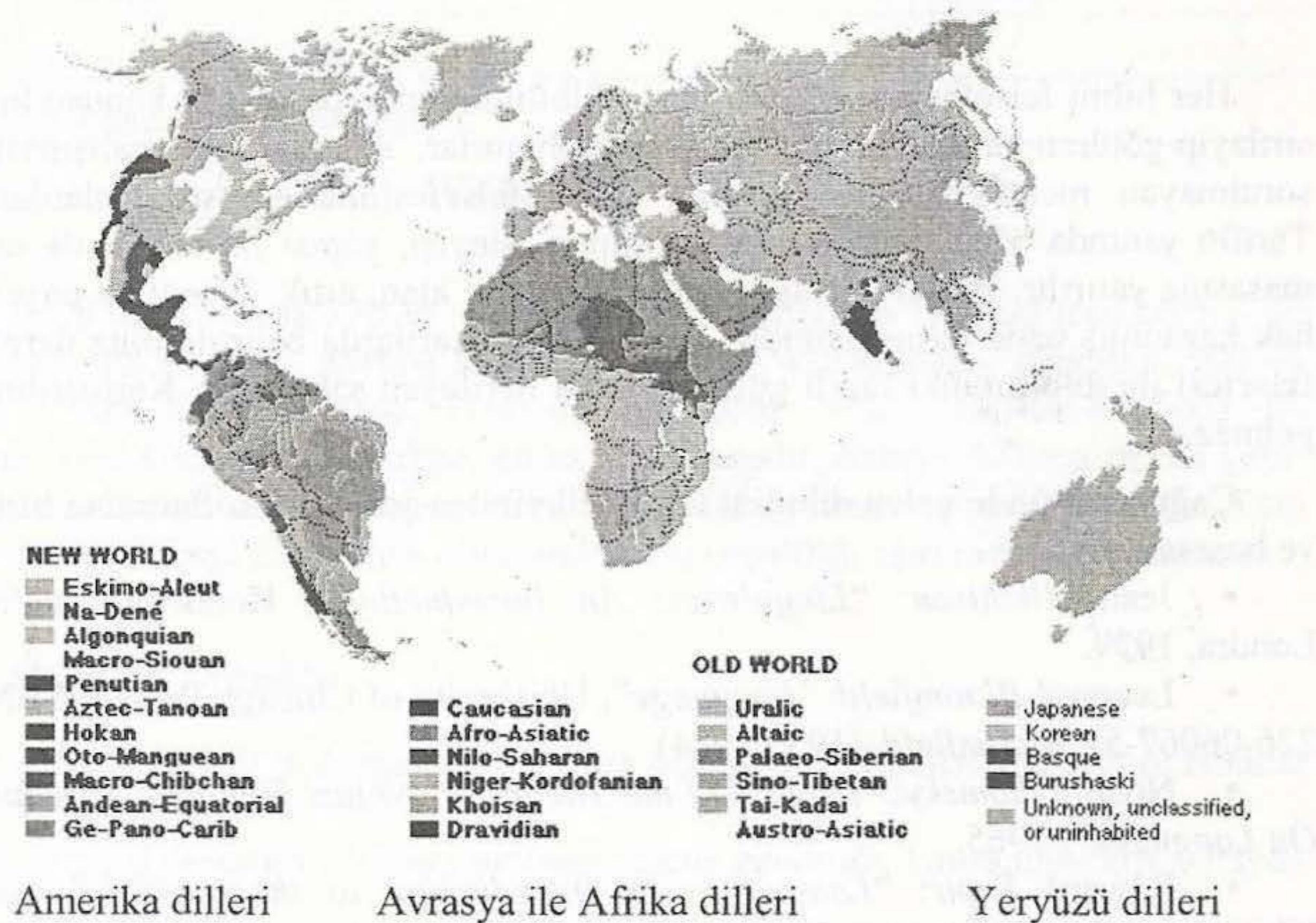
Dilbilim yapısalcılığı (Leonard Bloomfield, Bernard Bloch, Zellig Harris, Charles F. Hockett);

Dağıtımcılık; Katmanlı dilbilgisi (Sydney Lamb);

Dönüşümcü türevli dilbilgisi (Noam Chomsky)

Kaynaklar:

- Jerrold J. Katz: "The Philosophy of Linguistics"; Oxford University Press, 1985.
 Otto Jespersen: "The Philosophy of Grammar"; George Allen&Unwin, Londra, 1955.
 Noam Chomsky: "La Linguistique Cartésienne/La Nature Formelle du Langage"; Seuil, 1966, Paris.

Doğu Afrika *beser besiğinden* —kırmızı bölge— çıkış ilkin Afrikanın, bilâhare yeryüzünün öteki yörelerine yayılırken insan, berâberinde dil – din – zanaat bilgilerini de götürmüştür. Dil ile zanaat hızla biçim değiştirirken din genellikle sâbit kalmıştır. İlk —en eski— göçler kırmızı, sonrakiler mâyî oklarla gösterilmiştir.²⁸

Top	3.5
bottom	3.5
left	1.34
right	1.34
cutter	1
header	1.25
footer	3.5

²⁸ Prisacom S.L.- Ribera del Sena, S/N - Edificio Apot Madrid [España] — <http://www.prisa.com/>

BU SAYIDA

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ ÖZEL SAYISI 1

Ş. TEOMAN DURALI: Dârulfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında

ALİ UTKU: Ahmet Midhat: "Darülfünun Kürsüsünden Felsefe Tarihi Dersleri

AYHAN BIÇAK: Ziya Gökalp'in Felsefe Anlayışı

YAKUP YILDIZ: Mustafa Şekip Tunç ve Türk Felsefesindeki Yeri

EMRE DAĞTAŞOĞLU: Türk Düşünce Tarihi'nde Mehmet İzzet'in Yeri ve Önemi

M. CÜNEYT KAYA: Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârulfünûn Hocası

FIRAT ŞENOL: İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Felsefe

HARUN ANAY: Hilmi Ziya Ülken'in Bilinmeyen İki Öz Geçmiş Metni

CAN KARABÖCEK: H. Vehbi Eralp ve Düşüncesi

SEVAL BULUTOĞLU: Macit Gökberk Felsefesinin Ana Çizgileri

ÖZLEM BAĞDATLI: Bedia Akarsu'nun Felsefe Anlayışı

MÜLAKAT

UĞUR EKREN VE ARZU İBİŞİ: İsmail Tunalı'yla Mülakat

VARLIK - BİLGİ - AHLÂK ARAŞTIRMALARI: METAFİZİK

SADIK TÜRKER: İletişim, Sistem ve Felsefe: İletişimsel Sistem Felsefesine Giriş

YÜCEL YÜKSEL: Bağdaşmazlık Eklemi

S. ATAKAN ALTINÖRS: Bergson'un Bir "İmkân" ve "Engel" Olarak Dil Anlayışı

FATİH M. ŞEKER: Mistik Bir Coğrafyanın Rasyonelleşme/İslâmlaşma Süreci Açısından
Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?

MÜFİT SELİM SARUHAN: Farabi'de Medeniyetin Kurucu İlkeleri Üzerine

AKİF AKTO: Din Eğitiminde Kuram ve Eylem İlişkisi

TARİH - TOPLUM - KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

LUCIUS ANNAEUS SENECA: Naturales Quastiones IV. Cp. I-II

LUCIUS ANNAEUS SENECA / [Çeviren: C. Cengiz Çevik]: Naturales Quastiones IV. Cp. I-II
Nil Nehri Üzerine

GEOFFREY ROPER: Turkish Printing and Publishing in England in the 17th Century

GEOFFREY ROPER / [Çeviren: Ayşe Aksu]: 17. Yüzyıl İngilteresi'nde Türkçe Basım ve Yayıncılık

KİTABİYAT

ŞENİZ YILDIRIMER: Türkiye'de Descartes (Dekart) (1596-1650) ile İlgili Yayınlar
Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme

TÜRKCENİN FELSEFE - BİLİM SÖZLÜĞÜ

Ş. TEOMAN DURALI: Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü

Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Makale Biçim ve Atıf Bilgileri